

Lázár Gábor

Életrajz

dr. Lázár Gábor Kovásznán él feleségével egy emeletes házban, melyet saját munkájuk árán építettek fel. Nagyon barátságos fogadtatásban volt részem mindkettejük részéről, búcsúzóul egy zacskó téli almával is felpakoltak. Lázár Gábor segítőkész, nyílt személyiség, tág az érdeklődési köre, legszívesebben és legtöbbet nyugdíjazása óta mégis az eszperantóval foglalkozik. Tagja az Egyetemes Eszperantó Szövetségnek, sőt, az Orvosi Eszperantó Világszövetségnek ő a romániai képviselője, és évek óta rendszeresen publikál szakcikket a Nemzetközi Orvosi Szemlében.

A mi családunk [apai részről] szefárd volt, spanyol zsidók, Spanyolországból menekültek el annak idején, mikor elűldözték őket [lásd: a zsidók kiűzése Spanyolországból]. Hányódtak, jöttek, és itt telepedtek meg, Erdélyben. Az apai nagyapám, Lázár Jenő Patóházán volt ispán, gazdatiszt [Patóháza – kisközség volt Szatmár vm.-ben, 1891-ben és 1910-ben 1100 román és magyar lakossal. Trianont követően Romániához került. Ma: Potău, Szatmárnémetitől 22 km-re keletre. – A szerk.]. Ez Szatmár környékén van, ott is volt egy uradalom, és ott volt az apai nagyapám alkalmazva [Az 'ispán' szóval a régi magyar közjogban illettek bizonyos típusú vármegyei tisztviselőket, előjárókat, de a 19. században és korábban használták a nagyobb uradalmak gazdasági intézőinek megnevezéseként is. Az ispán szó használatát azonban a 19. század folyamán a gazdaság önálló kezelésével megbízott gazdatiszt esetében fokozatosan kiszorította az 'intéző' megnevezés. Lásd: birtokkezelés. – A szerk.]. Úgyhogy mezőgazdasággal foglalkoztak. Azután onnan beköltöztek Szatmárra [Szatmárnémetibe], vettek ott házat az első világháború után, az 1920-as években már ott laktak Szatmáron [Szatmárnémetiben]. Az apai nagyanyám Stein Jozefa volt, Pepi, úgy mondták a családban. Én jól nem tudok az öregasszonyról mondani, mert a fiúgyermekait folyton egymás ellen uszította, és ebből sok családi kellemetlenség is támadt. Szóval semmi jó emlékem nincs az apai nagyanyámról.

Ők ortodox zsidók voltak, vallásosak, a nagyanyámnak le volt vágva a haja, parókája volt, azt állandóan hordta. Tartották a kóserséget [lásd: étkezési törvények], ők is vágatták az állatot, ők is vitték – mi is vittük – a sakterhez. A nagyapám egy nagyon ügyes ember volt. Ő süttött-főzött, bevásárolt, ő csinált mindent. Nagyanyám csak betegeskedett. Az folyton beteg volt, az orvost járta, cukorbeteg volt, a szívével volt beteg, sok minden baja volt. Cselédjük nem volt, nagyapám intézett mindent [a háztartásban]. [Nagyapám] úgy 1938 körül halt meg, nem tudom pontosan, mi Magyarországon voltunk akkor. Hirtelen halt meg, hetvenhat éves volt, addig teljesen jól tudott mozogni, ő soha nem volt beteg. Kiment egy pénteki nap a piacra – volt egy piac, ott, nem messze tőlük –, hogy bevásároljon zöldséget, ezt-azt. Hazajött, és azt mondta: „Pepi, nem érzem jól magamat.” Lefeküdt a sezlonra, és egy óra múlva meg volt halva. Valami szívinfarktus lehetett. Ő így halt meg, így mesélte a nagyanyám, hogy így volt a dolog. Ez egy pénteki nap történt, és a zsidóknál el kell temetni, még pénteken a szombat miatt [lásd: temető; temetés]. El is temették, az ortodox temetőben van temetve [Szatmárnémetiben].

Azután a gyerekei tartották [nagyamát], egész addig, míg eldeportálták 1944-ben az egész családdal együtt, a családból mindenkit elvittek, mindenkit. Ő ott halt meg Auschwitzban a

gyerekeivel és azok családjával együtt. Mindenkit elvittek a deportálásban, úgyhogy ide csak egy unokanővérem [Lázár Anna] jött vissza Szatmárra [Szatmárnémetibe], más mindenki odaveszett. Munkaszolgálaton volt egy másik unokatestvérem [Farkas Miklós], az nem volt deportálva, ő jött vissza még. Más a családból nem maradt az apai részről, senki.

Édesapám volt a legidősebb [a testvérek közül], József. Utána következett Lázár Lajos, Lázár Sándor, utána volt két lány, Laura és Ilonka. Még volt egy fiútestvérük, aki fiatalon meghalt, és Szatmárnémetiben van eltemetve, a zsidó temetőben. Az ő nevét nem tudom pontosan, a családban úgy emlegették, hogy Láli, Lálíka. Lázár Lajos földbirtokos volt [lásd: a földművelés szerepe a zsidóság rétegződésében a 20. század elején]. Szatmárnémeti mellett laktak egy faluban, Szamoskóródon [Szamoskóród – kisközség volt Szatmár vm.-ben, 1910-ben 500 magyar és román lakossal. Trianont követően Romániához került. Ma: Corod, Szatmárnémetitől 12 km-re van délkeletre. – A szerk.]. A felesége Laura volt, nekik volt egy lányuk, Anna, ő jött haza egyedül a deportálásból az apám családjából. Lázár Anna, Weisz a férje után, a háború után ment férjhez Szatmáron [Szatmárnémetiben], aztán elmentek Izraelbe, most is ott él, a férje már meghalt. Lázár Sándor nőtlen ember volt, Szatmárnémetiben élt a szülőkkel együtt, segített a gazdálkodásban a testvérének, Lázár Lajosnak.

Utána volt egy lány, Laura. Ő az Avasba ment férjhez, van egy falu, híres a szilvapálinkájáról, Turc, ott laktak [Az Avas vagy Avasság az Alföldre nyíló hegyi medence a történeti Szatmár megyében, az Avas-hegység aljában. Falvai a középkorban a szatmári királyi vár uradalmához tartoztak. Lakosságának többsége román. Román neve a magyarból származik (Oaş, Avas). Turc – nagyközség volt Ugocsa vm.-ben, 1891-ben 3000, 1910-ben 3700 román, német és magyar lakossal. Trianont követően Romániához került. Ma: Turț, Szatmárnémetitől 38 km-re, északkeletre. – A szerk.]. A férjét Farkas Sámuelnek hívták. Az ő fiuk Farkas Miklós, aki még hazajött [a II. világháború után], ő munkaszolgálatos volt. Miklós Szatmáron [Szatmárnémetiben] lakott a háború után, azután elment a családjával az 1960-as években Amerikába. Három gyermeke volt, ő meghalt már, de a gyermekei ott laknak [Amerikában]. Ennek a Miklós unokatestvéremnek volt egy lbolya nevű lánytestvére, az Szinerváralján volt egy orvosnak, doktor Rosensamen Ferencnek, a felesége [Szinerváralja – nagyközség Szatmár vm.-ben, 1891-ben 4000, 1910-ben 5100 magyar és román lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, ipartestület, iparostanonc-iskola, sírkőgyár). Trianon után Romániához került. Ma: Seini, Szatmárnémetitől 33 km-re, keletre. – A szerk.]. Volt két gyermekük, ikrek, de őket is az anyjukkal együtt eldeportálták. Szatmárról [Szatmárnémetiből] deportálták [őket is], mert mindenkit idehoztak, Szatmárra [a környékről]. Ők odapusztultak. Doktor Rosensamen Ferenc hazatért a deportálásból, majd külföldre távozott.

A legkisebb lánynak, Ilonkának a férje Katz Ignác volt, nekik nem volt gyerekük. Temesváron laktak, és mikor volt a [második] bécsi döntés, hazajöttek Szatmárra [Szatmárnémetibe], és onnan eldeportálták őket. Ha ott maradnak, ha nem jöttek volna át Észak-Erdélybe, akkor nem deportálták volna el őket [lásd: zsidók Észak- és Dél-Erdélyben].

Az édesapám, Lázár József 1891-ben született Nagybányán. Édesapámnak érettségije volt, kereskedelmi iskolát végzett. Banktisztviselő volt Szatmáron [Szatmárnémetiben], míg fiatal volt, és azután az első világháborúban az Osztrák-Magyar Monarchiában volt közös hadsereg, abba volt besorozva [lásd: hadsereg az Osztrák-Magyar Monarchiában; zsidók a K.u.K. hadseregben], főhadnagy volt, végigharcolta az egész világháborút. Harcolt az összes frontokon, megkezdve

Galícián, Románián, Szerbián ment át, Bukarestet is elfoglalták, van Bukarest mellett egy helység, Găești [Bukaresttől északnyugatra], ott városparancsnok is volt [Az 1916. évi hadműveletek: a román hadsereg betört Erdélybe (augusztus 17.). A Monarchia német segítséggel visszaverte a románokat, majd elfoglalták Bukarestet is (december).

<http://bdeg.sopron.hu/~imo/tetel2/elsovilagh.htm>. – A szerk.]. Amikor volt a visszavonulás, ő is visszavonult az osztrák-magyar csapatokkal, és akkor került ő Magyarországra át. Mert tudta, hogy egy rossz pont itt a román hatóságok szemében [az, hogy városparancsnok volt Găești-en], nem jött vissza néhány éven keresztül, ott telepedett meg, Magyarországon.

Nagyon sok kitüntetése volt az édesapámnak. Ferenc József adott egy nyugdíjazási oklevelet is neki, annyi nyugdíjat ítéltek meg, hogy abból gondmentesen élhetett volna. De az Osztrák-Magyar Monarchia csődbe ment, először távozott a király [vagyis meghalt Ferenc József császár 1916-ban], azután ugye Habsburg Ottónak az apja [IV. Károly, Magyarország királya, a Monarchia utolsó uralkodója 1918. november 13-án lemondott az államügyekben való részvételi jogáról, november 16-án pedig Budapesten kikiáltották a Magyar Népköztársaságot – A szerk.], úgyhogy abból semmi se lett. Édesapámnak sok háborús sebesülése volt: negyvennyolc sebesülése volt, az egyik szeme is hiányzott neki. Ezen keresztül ötvenszázalékos hadirokkant volt, és kapott rokkantsági nyugdíjat.

Nagybirtokok voltak akkor, és mivel a gazdálkodáshoz értett édesapám, ott volt ispán Nagyecsed mellett, Zsírospusztán [Nagyecsed – nagyközség volt Szatmár vm.-ben, 1891-ben 3100, 1910-ben 4700, 1920-ban 5200 lakossal. – A szerk.]. Az egy uradalom volt az ecsedi lápon, melynek a tulajdonosa, egy Forray nevezetű Budapesten lakott. Három ilyen gazdatisztje volt ennek a Forray nevű uradalomnak, az egyik volt édesapám, és egy másik volt Vértés Móric, az édesanyám egyik nővérének a férje. És ott ismerkedtek meg [a szüleim], édesanyám ott volt a testvérénél, Malvinnál vendégségben.

Az anyai nagyszüleim, Groszman Károly és Veronka, Nagykálló mellett egy nagyközségben éltek, Szakolyban [Szakoly – nagyközség volt Szabolcs vm.-ben, 1910-ben 2200, 1920-ban 2100 lakossal. – A szerk.]. Ott egy másik nagy uradalom volt, annak volt az ispánja nagyapám. Azután beköltöztek Debrecenbe, azt hiszem, az 1930-as években. Emlékszem, voltam egyszer náluk ott, falun is, Szakolyban, de azután én már Debrecenben emlékszem rájuk. Volt Debrecenben egy utcácska, úgy hívták, hogy Zsák utca, ott laktak. Azt a házat Vértés Móricék vették meg, és ott laktak a nagyszüleim. Akkor már idősek voltak, biztos volt nagyapámnak valami félretett pénze – akkor lehetett, ugye –, abból éltek. Tartották a vallást, de nem voltak olyan nagyon ortodoxok. Ennek a nagyanyámnak nem volt levágva a haja. Mi idekerültünk, Romániába, aztán az anyai ággal kapcsolat nemigen volt. Annyit tudok mondani, hogy az anyai nagyszülőket nagyon szerettük mi, unokák, nagyon jó emberek voltak.

Az anyai nagyszüleimet szerencsére Debrecenből deportálták el, és a debreceni zsidókat Ausztriába vitték el, lágerben voltak, de azokat nem tették gázkamrába. Úgyhogy ők visszakerültek a deportálásból, hazakerültek Debrecenbe, és ott éltek halálukig [A debreceni zsidók többsége nem Auschwitzba került, hanem Strasshofba. – A szerk.]. Egy nagynénémmel, Erzsikével laktak, ő gondozta a nagyszüleimet, és körülbelül olyan 1949–50 körül haltak meg – nyolcvan év körüliek voltak –, ott vannak eltemetve Debrecenben.

Édesanyámék ötön voltak testvérek. Egyszer volt Malvin, akkor volt Rebeka, Erzsébet, akkor volt az édesanyám, Sára, és volt Jenő – egyetlen fiú volt. Malvin volt édesanyámnak a legidősebb nővére.

Vértés Móríc volt a férje, ők magyarosították a nevüket. Zsírospusztán laktak, a férje ott volt ispán, gazdatiszt, náluk ismerkedett meg édesanyám és édesapám. Volt egy lányuk, ő Mátészalkán volt egy orvosnak a felesége, odamaradtak a deportálásban [Mátészalka – nagyközség Szatmár vm.-ben 1891-ben 4600, 1910-ben 5900, 1920-ban 6500 (Szatmár, Ugocsa és Bereg vm.), 1930-ban 9100 (Szatmár-Ung vm.) lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, adóhivatal és pénzügyőrség, szeszgyár). – A szerk.]. Én őket nem ismertem. És volt [Malvin nagynénémeknek] egy fiuk, Vértés András. András Budapesten volt egy erdei termék vállalatnak a vezérigazgatója a [második világ]háború után, de meghalt évekkel ezelőtt. A családjáról nem tudok, mert nem tartottuk a kapcsolatot.

A második [a testvérek közül] volt Erzsébet, László József volt a férje, nekik is magyarosított nevük volt. Volt két fiuk, a nagyobbik István, a kisebbik László. László baleset következtében halt meg még a deportálás előtt, Debrecenben van eltemetve. [A nagynéném] özvegyasszony volt, az ura még a háború előtt meghalt. Ez volt a nagynéném, aki gondoskodott a nagyszüleimről. Miután a nagyszüleim meghaltak, a nagynéném felköltözött a fiával, Istvánnal Budapestre, és ott halt meg. István, miután hazajött a munkaszolgálatból, a vendéglátóipari szakszervezetben volt aktivista [funkcionárius]. Nagyon rendes ember volt, nem volt nős ember. Negyvenöt éves volt, mikor hirtelen meghalt.

Rebeka lent élt Nyíregyházán, a férjének, Fülöp Lajosnak nyomdája volt Nyíregyházán. Volt három lányuk, abból kettőt a szülőkkel együtt eldeportáltak, ők odapusztultak. Egy [lány] maradt csak életben, Lilike, ő Budapesten volt, és ezért nem tudták elvinni. Kiment Izraelbe a háború után, Haifán élt, most halt meg nem régen, egy éve, hogy meghalt [2004-ben]. Édesanyám volt a negyedik, és az ötödik volt Groszman Jenő. Groszman Jenő Gálra magyarosította a nevét. Őt 1945-ben a nyilasok Budapestről elhurcolták, és nem jött haza. Az ő lánya, Szántó Ágnes a férje után, Budapesten él. A testvére [Ágnesnek], Gál György munkaszolgálatos volt a második világháború alatt, nem tért haza. A testvérek közül egyedül édesanyám nem volt deportálva. A háború után három unokatestvérem élt még Magyarországon: László István, Vértés András és Groszman [Gál] Ági, most már csak Ági él.

Édesanyám Groszman Sára volt, 1899-ben született, Nagykállóban, Szabolcs megyében [Nagykálló – nagyközség volt Szabolcs vm.-ben, 1891-ben 5600 (45% református, 22% római katolikus, 17% görög katolikus, 12% izraelita), 1910-ben 8000 (39% református, 22% római katolikus, 19% görög katolikus, 11% izraelita, 9% evangélikus), 1920-ban 8200 lakossal. 1875-ig Szabolcs vm. székhelye volt, később csak járásszékhely (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság és adóhivatal székhelye). Volt alsófokú ipariskolája és állami főgimnáziuma, m. kir. földművésiskolája. Fejlődése megrekedt, miután a vármegye székhelye Nyíregyházára került.]. Általános [elemi] iskolát végzett, azt hiszem, akkor hat osztály volt.

Miután 1924-ben összeházasodtak, édesapám egy másik nagybirtokon volt gazdatiszt, majd az 1925-ös évben Hajdúnánásra költöztek [Hajdúnánás – rendezett tanácsú város volt Hajdú vm.-ben, 1891-ben 14 500 (90% református, 5% római katolikus, 4% izraelita), 1910-ben 16 800, 1930-ban (ekkor már megyei város) 18 000 lakossal (járásbíróság, 6 osztályos református gimnázium, amely az 1920-as években már reálgimnázium volt, alsófokú ipariskola). – A szerk.]. Hajdúnánáson kibérelt édesapám egy városi szállodát és vendéglőt, „Bocskay Vendéglő és Szálloda” volt a neve, azzal foglalkozott. Én is, a testvérbátyám is Hajdúnánáson születünk. A testvérbátyám, Lázár

István 1925-ben, és én 1929-ben. Édesapám szigorú volt, szóval volt családi fegyelem. Fegyelem volt a házban. Őszintén megmondom, hogy mikor az öreg otthon volt, akkor mukkanni nem lehetett. Amikor kilépett, akkor aztán éltük a világunkat. Édesanyám nagyon jó asszony volt, nagyon szeretett. Az biztos, hogy én édesanyámhoz ragaszkodtam mindig inkább, ő is hozzám. Drága édesanya volt, nagyon szeretett engem. De mit mondjak? Felneveltek, embert csináltak belőlünk.

Hajdúnánásról körülbelül 1930-ban átköltöztünk Debrecenbe. Ott is vendéglője volt édesapámnak, „Kossuth Vendéglő és Szálloda”, arra már én emlékszem mint kicsi gyermek. A debreceni nagyalomás előtti téren volt a vendéglő és szálloda. És Debrecenben voltunk, azt hiszem, vagy három évig, de édesapámat a honvágy hazahozta. A szülei itt éltek, és hazacsalták édesapámat. Rábeszélték, hogy vegyen egy kis birtokot Szatmár [Szatmárnémeti] mellett egy községben, Vetésen [Vetés – kisközség volt Szatmár vm.-ben, 1891-ben 1600, 1910-ben 1800 magyar és román lakossal. Trianont követően Romániához került, Szatmárnémetitől 10 km-re van, nyugatra. – A szerk.]. De az volt a hátsó gondolat, hogy hozza át az összespórolt pénzecskét, vegye meg a földet, ők [a nagyszülők] itt gazdálkodnak, és mi maradjunk csak odaát [Magyarországon]. De apám nem volt erre hajlandó, nem ment ebbe bele. Ő is jött, és nagy családi vita keletkezett ebből. Ugyanakkor megvette a szatmári családi ház felét is a szülőktől.

Így 1933-34-ben – körülbelül négy éves voltam – átjöttünk ide, Romániába, de útlevéllal. Vetésen laktunk, gyerekkoromban ott is voltam. Volt húsz hektár földünk, voltak szarvasmarhák, lovak voltak, disznók voltak, majorság volt. Volt nekünk egy komenciós cselédünk [Szegődményes cseléd, aki természetben kapta a bérét. Lásd: uradalmi cselédség. – A szerk.], aki állandó alkalmazott volt, aki az állatokat is rendezte, és segített a gazdaság mindennapi munkájában az édesapámnak. Az kapott illetményt, kapott fizetést természetben, nem tudom, mennyi gabonát – meg volt szabva, hogy mennyit –, szóval, az volt a munkahelye. És voltak [emberek], akik harmadában művelték a földet, később felében is. Nagyon jó föld volt, termesztettünk búzát, árpat, zabot, kukoricát, krumplit – ahogy mondják itt [Székelyföldön], pityókát –, takarmányt az állatoknak, ugye.

A tanyánkon éltem ötéves koromig. De mi történt? Az történt, hogy egy keveset laktunk Szatmárnémetiben is, de nem sokáig, vagy egy évig, mert egy nap a szüleim kaptak a Sziguráncán [Hivatalos nevén románul Siguranța Generală a Statului, Állami Általános Biztonság. – A szerk.] – ez volt a régi román Szekuritáté – keresztül egy felszólítást, hogy huszonnégy órán belül hagyják el az országot. Valami feljelentés is szerepet játszott abban a dologban, én azt mondom, mert ugye honnan tudta a Sziguránca, hogy az édesapám ki volt. És ez volt a vád, hogy városparancsnok volt Găești-en [az I. világháború idején]. Valaki felismerte, és feljelentette. Újságcikket is jelentettek meg akkor, hogy az osztrák-magyar hadseregben volt katonatiszt, minden.

Az apai nagyszülőkkel különben az volt a vitánknek a fő forrása, hogy amikor mi átjöttünk Magyarországról, apámmal megvetették a szatmári háznak a felét, amelyik ugye a nagyapáméké volt. Nos, nem is volt semmi baj addig, amíg iskolába [gimnáziumba] nem került a bátyám, és gondoltak egyet a szüleink, hogy akkor beköltöznek a szatmári házba [1935 őszén lehetett ez. – A szerk.]. Na, azután meg is gyűlt a baj ebből, [a nagyszülők] nem akarták [hogy odaköltözzünk]. És én azt hiszem, hogy ebben a dologban onnan is indulhatott valami feljelentésféle. És így 1936-ban útra tettek.

Akkor csomagoltunk, és három-négy bőrönddel visszamentünk Magyarországra, Debrecenbe, ahol egy bútorozott szobában laktunk a Csók utcában. Olyan hirtelen kellett menni, néhány bőröndöt vittünk csak magunkkal. Az édesanyámmal megpróbáltunk egyszer átjönni – édesapám nem mert jönni, és édesanyámmal ketten jöttünk –, hogy valamit vigyünk még, és próbáltuk volna rendezni a dolgokat. De Érmihályfalván le volt adva a határnál, hogy feketelistán vagyunk, vissza is fordítottak, nem tudtunk eljönni Szatmárra [Szatmárnémetibe]. A következő vonatra feltettek, és visszaküldtek Debrecenbe. Debrecenben abból éltünk, hogy az édesapám kiharcolta, hogy emeljék hetvenöt százalékos hadirokkanttá, hogy kapjon többecske. Emlékszem, harmincöt pengő hadinyugdíjat kapott havonta mint ötvenszázalékos hadirokkant, és ezt felemelték ötven pengőre. Akkor fillérekekért lehetett vásárolni, a pengőnek nagy értéke volt. Akkor százötven-kétszáz pengő nagy fizetés volt. A hadinyugdíjból éltünk, még eladogattunk ezt-azt, a család, a rokonság is segített.

1938-ban leköltöztünk a határ mellé egy nagyközségbe, Csengerbe, ahhoz, hogy tudjunk gazdálkodni, hogy tudjuk valahogy a földet megközelíteni [Csenger – nagyközség volt Szatmár vm.-ben, 1891-ben 3100, 1910-ben 3300, 1930-ban 4900 lakossal (járási szolgabírói hivatal). – A szerk.]. Onnan lehetett kérni kettős birtokossági határátlépőt, és azzal át lehetett járni gazdálkodni. Ilyen kettős birtokossági határátlépőt az kapott, akinek volt földje itt [Romániában] is, ott [Magyarországon] is. Édesapámnak nem volt [földje], csak itt, Vetésen, de megadták úgy is. Volt egy ilyen lehetőség, és ezt kihasználtuk. Úgy kellett, hogy reggel jöttünk, és este vissza kellett menni, annyira, hogy tudta édesapám intézni a földet. Úgyhogy lóval, szekérrel közel volt, egy olyan hét-nyolc kilométer körülbelül a határ Vetéstől, [visszafele menet] Vetés után van Óvári [Vetéstől öt km-re, északnyugatra], ott a határ.

Én az iskolát Szatmárnémetiben kezdtem, 1935-ben, a második elemi osztályt a debreceni Zsidó Gimnáziumban végeztem 1937-ben, majd a harmadik és negyedik osztályt Csengerben, a helybeli zsidó elemi iskolában. Miután elvégeztem a négy elemi osztályt, magánúton elvégeztem az első gimnáziumot a debreceni Zsidó Gimnáziumban.

Csengerben voltunk 1940-ig, amíg Horthy Miklós a fehér lován bevonult, akkor aztán vissza tudtunk jönni. Édesapám, mikor hazajöttünk, folytatta a gazdálkodást. Mivel apám magyar állampolgár volt, ő Romániában nem vehetett földet [1940 előtt], és elkövette azt a könnyelműséget, hogy [1933-34-ben, mikor átjöttünk, és megvette a birtokot Vetésben] az apai nagyanyám nevére íratta a földet. Megjelentek a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon], akkor kisajátították, annyit ki tudott harcolni, hogy a felét vették csak el a földnek, és a fele az megmaradt még 1944-ben is.

Laktunk vagy két évet Vetésben, aztán beköltöztünk Szatmárra [Szatmárnémetibe] az iskola miatt, ott jártunk iskolába, a Református Főgimnáziumba. És mindjárt elmesélem, hogy milyen viszonyok voltak akkor. 1944-ben az történt, hogy elvitték a zsidókat. Azelőtt a hittanra jegyet kellett vinni az iskolába – aki nem református volt –, hogy tanultunk vallást. Minekünk a rabbtól kellett vinni. És hát a zsidókat eldeportálták 1944-ben, így akkor én nem tudtam 1944-ben vinni az iskolába jegyet a rabbtól, hogy azt a bizonyítványba írják be. És erre fel nem adták ki a bizonyítványomat. Ilyen törvények voltak. Nem adták ki, mert hiányzott a vallásjegy. Különben a rabbi megadta a tízest mindenkinek [A romániai iskolarendszerben a tízes a legjobb jegy és a négyes az elégtelen. Egyébként a rabbi nyilván nem tízest adott (hiszen akkoriban Szatmárnémeti átmenetileg ismét

Magyarországhoz tartozott), hanem egyest, ami annak idején, Magyarországon a legjobb érdemjegy volt. – A szerk.]. Azután 1945-ben kiadták szó nélkül.

Mi nem jártunk vallásos iskolába, hájderbe [héderbe], a szüleim fogadtak egy tanítót, és az tanított minket. Az egy évig járt – úgy hét-nyolc éves lehettem –, mindkettőnket tanított, megtanította az imákat, megtanított mindenre.

Az apai nagyszüleim ortodox zsidók voltak, édesapám is az volt. Az édesapám tudott jiddisül is, és nagyon neheztelek rá, hogy nem tanította meg, mert az is egy nemzetközi nyelv, mint az eszperantó. Hogy volt a zsidó családoknál: a gyerekek ne értsék, amit [a felnőttek] beszélnek. Édesanyám nem tudott jiddisül, ők magyarul beszéltek, de édesapám az ő szüleivel jiddisül beszélt. Az édesanyámnak nem volt levágva a haja, de édesanyám is vallásos volt, és annyira igyekeztünk megőrizni a kóserséget, hogy 1944-ben, mikor már nem lehetett semmi kóser dolgot kapni, inkább nem ettünk húst, vegetariánus módon főzött édesanyám, megtartottuk a vallást. Édesanyám egészen addig tartotta a kóser háztartást, amíg a bátyám felköltöztette Bukarestbe [1950-ig], ott azután már nem volt teljesen megtartva a kóser háztartás.

Vetésben zsidó család nem volt, csak mi. A környéken még voltak, de Vetésben csak mi voltunk. Vetésen nem volt templom [zsinagóga], de amíg Vetésen laktunk, akkor is ünnepekkor jártunk be Szatmárra [Szatmárnémetibe]. Mi is, fiúk, nem csak édesapám. Sőt, Magyarországon, Csengeren is volt templom, ott is jártunk. Mi nem mentünk a templomba reggel, délben és este, csak péntek este, szombaton és a nagyünnepeken jártunk.

Szatmáron [Szatmárnémetiben] két gyönyörű zsinagóga volt. Mi az ortodoxba jártunk – az ortodox zsinagóga mellett volt egy kisebb templom [imaház] is –, az most is megvan. De a neológot eladták a zsidók, lebontották, és oda építették a megyei rendőrséget. Szatmáron [Szatmárnémetiben] nagyon sok zsidó volt, csak bent a városban tizenháromezer ezer zsidó élt, ez a város lakosságának harmadrésze volt. Úgyhogy ott komoly vallásos élet volt. Haszidok [lásd: szatmári haszidok] is voltak, ők jellegzetes kaftánnal jártak. Ezek jórészt New Yorkba, illetve Amerikába vándoroltak ki, ezek a szatmári vallásos zsidók. Ott van az unokatestvérem is, New Yorkban, ott van ilyen haszid gyülekezet. Szatmáron egész zsidó negyed volt, ott létesítették a gettót. A deportálásból hazajött nehány száz ember Szatmárra, aztán sokan odaköltöztek Máramarosból is, de elmentek. Most már vagy negyvenen ha vannak, több nincs. A temetőt rendezik, azt gondozzák.

A zsidóknál voltak ilyen csodarabbik [lásd: caddik]. A nagykállói rabbi is ilyen csodarabbi volt. És van az a dal, a „Szól a kakas már”, állítólag neki a szerzeménye volt ez, a nagykállói csodarabbinak. Ez magyarországi volt, a nagykállói, de itt, Romániában is voltak, Szatmáron volt a bikszádi – haszid – rabbi, az volt ilyen híres. Szatmáron az ortodox zsidóságnak a vezetője volt a bikszádi rabbi [Bikszád – kisközség volt Szatmár vm.-ben, 1891-ben 1500, 1910-ben 1700 román és magyar lakossal. – A szerk.], az otthoni szomszéd utcánkban lakott, ott egy Talmud-iskolát is tartott, ahol direkt a Talmuddal, a Szentírással foglalkoznak. Annak idején nekünk volt gazdaságunk, voltak tyúkok, és emlékszem, az édesanyám kellett minden nap küldjön friss tojást, mert a rabbi csak azt fogyasztja el, ami kóser [A tojás kóser volta nem a frissességétől függ. Kóser tojás csak kóser madártól származhat, és nem tartalmazhat egyetlen vércseppet sem. – A szerk.].

Ahol zsidó hitközség van, a templom mellett mindenhol van rituális fürdő, mikve, úgy hívják. Oda péntek délután elmennek a zsidó férfiak, megfürödnek, ezt előírja a vallás, sőt, a vallásos zsidók

alá szoktak háromszor bukni, a víz alá. Én gyermekkoromban láttam ilyet [Szatmárnémetiben]. Szatmáron két fürdő volt. Volt egy városi fürdő, az elég elhanyagolt állapotban volt, és volt a zsidó fürdő, a mikve, az a templom közelében volt, a zsidó hitközség tartotta fent, az üzemelt rendesen. Rendes fürdő volt, jártak oda keresztények is, nemcsak zsidók, az volt a jobbik városi fürdő, a zsidó fürdő [Halahikusan – lásd: háláhá – nem kizárt, hogy nem zsidók járjanak a mikvébe. Régebben, és különösen kisebb városokban, falvakban, a mikve betöltött közfürdő-szerepet is, gyakran volt nagy medence, gőzfürdő része is. A mikve fenntartásához valószínűleg jól jött, ha más is használta. Természetesen a női rész, illetve a női funkció ilyenkor is biztosan teljesen külön és diszkrétan volt kezelve, tehát halahikusan ez úgy képzelhető el, hogy a nem zsidók csak akkor járhattak, amikor a nők nem (tehát naplemente előtt). – A szerk.]. Nem volt akkor fürdőszoba, mi oda jártunk fürödni. Voltak bent öltözők, volt a medence, abban lehetett fürödni, volt tusoló, lehetett tusolni, gőzfürdő is volt, volt vécé.

A fiúkat tizenhárom éves korukban avatják nagykorúvá, és a lányokat is mostanában, úgy láttam Izraelban, úgy hallottam [lásd: bár micvó; bát micva]. Amikor tizenhárom éves lettünk, én is, a bátyám is, akkor avattak nagykorúvá, ez a bár micvó. Az abból áll, hogy elő kell készülni. Mint a konfirmálásra. Mi nem jártunk felkészítőre, mert tudtunk ivritül olvasni. Az én bár micvóm az ortodox templomban volt Szatmáron [Szatmárnémetiben] – ott laktunk, amikor tizenhárom éves voltam. Akkor kiveszik a Tórát a frigyszekrényből, és oda felhívják ezt a tizenhárom éves fiatalembert, és fel kell olvassa a hetiszakaszt [lásd: szidrá], mert minden hétre van egy szakasz a Tórában. És akkor ott avatják nagykorúvá, ott nagykorúsítják. Attól fogva teljes tagja a hitközségnek, nem gyermek. Ugyanis legalább tíz zsidó [férfi] kell, hogy lehessen egy istentiszteletet tartani, az a minimum. És akkortól felnőttnek számít már.

Vannak ilyen imaszíjak, amit a bal karra és a fejre szoktak feltenni a zsidók az imádkozás előtt. Ez volt nekünk is gyerekkorunkban, bár micvó után már kellett az imaszíjakat viselni. Azt lehetett kapni, nekem is volt, édesapámnak is, mindenkinek. Azt hiszem, én a miénket [a háború után] odaadtam ennek az unokatestvéremnek, aki elment Amerikába. Mert én egyetemen voltam, én nem használtam.

Nem voltunk olyan nagyon ortodoxok, de vallásosak voltunk, megtartottuk az összes ünnepet. A zsidó ünnepek az ünnep előtti este kezdődnek. A szombat is péntek este kezdődik [A szombat a gyertyagyújtással kezdődik pénteken este, a gyertyát pedig fél órával a naplemente előtt kell meggyújtani. – A szerk.]. Aztán a szombatnak a kimenetelét is szokták egy imádsággal megtartani [lásd: hávdálá]. Péntek este jött az ünnep [kezdődik a szombat], akkor az édesanyám meggyújtotta a gyertyákat [A péntek esti gyertyagyújtás a nőknek adott három micva egyike. A micva eredetileg parancsolatot, isteni rendeletet jelentett, ma már bármilyen jó cselekedet, jótétemény micva, akár mások, akár önmagunk megsegítésére irányul. Jutalom ugyan nem jár a jó cselekedetért, de semmilyen fizikai bántalom nem érheti azt, aki éppen micvát teljesít. – A szerk.]. Édesanyám négy gyertyát gyújtott, mert négyen voltunk a családtagok, és akkor elmondta az imát, megáldotta [A péntek esti meggyújtandó gyertyák számát tekintve két szokás van: az egyik szerint két gyertyát kell meggyújtani (az egyik jelentése: „megemlékezzél”, ti. a szombat napjáról; a másiké: „őrizd meg”, ti. a szombat napját). A másik szokás szerint annyi gyertyát kell gyújtani, ahányan vannak a családban. – A szerk.]. Minket édesapám elvitt a templomba. Miután hazajöttünk, két fonott kalács volt az asztalon – bárhesz, úgy hívják –, azt az édesapám megszentelte, elmondta az áldást, miközben megvágta, és mindenkinek adott egy falatot. Ünnepekkor volt bor, arra is elmondta az

áldást, és azután az volt a szokás, hogy a gyerekeket az édesapa megáldotta. A fejünkre tette a kezét, és mondott egy áldást, az után ültünk le vacsorázni. Szombatra pénteken édesanyám megfőzött mindent, hogy szombaton ne kelljen csinálni semmit se [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Sőt, nemzeti ételünk a csólent volt. Azt édesanyám előkészítette nyersen, fazékba tette, lezártuk, és akkor, amikor Szatmáron [Szatmárnémetiben] laktunk, ott volt pékség, elvittük a pékségbe, ott betették a kemencébe, másnap délben – mikor kijöttünk [édesapámmal] a templomból – hoztuk haza a finom csólentet. A csólentet mi, a gyerekek vittük péntek délután, és hoztuk haza szombat délben. És otthon a tanyán, ahol laktunk, volt kemencénk – kenyeret is sütöttünk otthon –, és oda tettük. Nagyon finom étel.

Ros Hásáná után Jom Kipurig van tíz nap. Ez a tíz nap bűnbánati nap, és úgy tartja a mi hagyományunk, hogy ezen a tíz napon dől el mindenkinek a sorsa, és van egy nagy könyv, abba írják be, hogy hogy lesz, mint lesz [lásd: beírás, bepecsételés]. Jom Kipur az az Engesztelés napja magyarul, ez a legnagyobb ünnep, böjtnap. De a böjt előtt van egy szertartás, amit mi is csináltunk, hogy áldozattal megváltsák a bűneiket. Nem bárányt áldoztak, hanem egy csirkét vagy... [kakast]. Minden családtag elmondott egy imát, mindenki külön áldozott egy állatot – a férfiak kakast, a nők tyúkocskát –, és [azt az állatot] neki vágták le [lásd: kápóresz]. A sakter vágta le, volt külön zsidó vágóhíd. De az biztos humánus dolog volt [lásd: sehit], mert volt egy jó éles kése, egy pillanat alatt megdöglött [az állat]. Mi, a gyerekek vittük a sakterhez [a négy szárnyast]. Ez a Jom Kipur előtti nap volt, és abból az állatból készült azután az ünnepi vacsora. Este a templomban van egy istentisztelet, miután megvacsoráztak, és utána böjtölnek huszonnégy órát. Mi, a gyerekek is böjtöltünk huszonnégy órát, és a templomban imádkoztunk reggeltől estig [A gyerekeknek a bár micvójuk / bát micvájuk után kell a felnőttekhez hasonlóan egész nap böjtölniük, addig fél napot böjtölnek. – A szerk.]. Utána jöttek a többi ünnepek. Egyszer a sátoros ünnep, a Szukot. A Sátoros ünnepet nem tartottuk sátorban, de azt is megtartottuk, a templomban voltunk. Akkor van a Szimhát Tóra – Szimhát az ünnep –, a Tóra ünnepe, az utolsó az őszi ünnepek közül. Ilyenkor kiveszik az összes Tóratekercset a frigyszekrényből, és a templomban többször körbehordozzák, miközben a kántor énekel.

Egy nagy ünnepünk a Hanuka, az karácsonnyal szokott egybeesni, december huszonhatodikán lesz ebben az évben [2005-ben]. A Hanuka szintén nyolc napig tart, azt annak az emlékére tartjuk, hogy amikor a zsidók visszafoglalták a Szentélyt, akkor ott volt egy korsó olaj, amit az örökmécsesbe használtak, az egy napra lett volna elegendő, de csoda történt – most nincsenek, de akkor voltak csodák –, nyolc napig volt elégséges ez az olaj. És van direkt ilyen hanukai menóra, amelyik nyolc ágú – nekünk ilyen nem volt –, és abban gyújtanak minden este egy gyertyát. Az első este gyújtanak egyet, a másodikon kettőt, aztán hármat, egészen nyolc napon keresztül, ennek az emlékére. Ki szokták az ablakba is tenni. Hanukakor gyertyagyújtás volt, más nem. A gyertyákat bármelyik családtag meggyújthatta, szolgálangot mi nem használtunk. Pörgettyűvel, trenderlivel [denderli] mi is játszottunk otthon. Süteményt Hanukára nem sült édesanyám, ajándékot nem kaptunk, olykor némi aprópénzt a szülőktől, hanukageldet.

A következő ünnep az év folyamán az Eszter böjtje, utána másnap van Purim. De két napig tartják. És megtartottuk a Purimot is. Eszter böjtjét mi nem tartottuk meg. Purim a zsidóknak egy örömünnep, akkor sütnék-főznek, minden finomságot, édességet megsütnek a zsidók, mindenféle finom süteményeket. Van egy diós tészta, a kindli, amit szoktak ilyenkor készíteni, hasonlít a diós kalácshoz [azaz a beiglihez], amit a keresztények szoktak sütni húsvétra. És van a hámántáska,

ami Hámánról van elnevezve, az egy háromszögletű tészta, diós-lekváros keverékkel van megtöltve. Elég nehéz megcsinálni, olyan különlegesen van összehajtvá, a feleségem nem tudja megcsinálni, de nagyon finom. A románok humántaş, úgy mondják [a hámántaşkát]. És az a szokás, hogy elküldenek cserébe, ajándékba az ismerős családoknak [sláhmónesz], személyeknek egy-egy tál tésztát [süteményt]. Mi nem küldtünk tésztákat cserébe, és nem öltöztünk maskarába sem.

Pészahkor volt külön edény, amit csak akkor használtak, évközben nem használtak. Nekünk is volt külön pészahi edényünk. És nagytakarítást csináltunk az ünnep előtt, nehogy maradjon egy morzsa is a házban, mindent ki kell takarítani. Akkor ha netán mégis maradna valami, azt el kell adni. Egy formális szerződést kell kötni, hogy eladja a hamecet [homec], úgy hívják. Édesanyám is írt ilyen szerződést [lásd: szerződés a homec eladásáról], beírt oda egy fiktív nevet, hogy el van adva minden [liszt]féle és minden morzsa, ha netán maradt volna nagytakarítás után. Attól kezdve a házban nem létezett semmiféle [homec]. Megtartották, de az külön volt, ahhoz nem nyúltunk hozzá. Pészahkor pászkaliszttel főzött édesanyám.

A Pészahot arra tartjuk, hogy [emlékezzünk] az őseink Egyiptomból való csodálatos megmenekülésére. A zsidó ünnepek úgy vannak, hogy vannak főünnepek és félünnepek. Az ilyen nyolcnapos ünnepnek az első két napja a főünnep, és az utolsó két napja az ünnep, a többi négy nap az félünnep, akkor szabad dolgozni, minden. Akkor nyolc napig – Izraelben hét napig – csak máceszt esznek. Itt minálunk, a diaszpórában, az ünnepek nyolc naposak, Izraelben egy napot levágtak, hosszúnak tartották, úgy látszik, a nyolc napot, ott hét napig tartják [A diaszpórában Pészah ünnepének első két estéjén tartják a széderesti szertartást. Izraelben hét napig tart a Pészah, a diaszpórában viszont nyolc napig. Az ősi Izraelben a hónapok kezdetét, az újhold megjelenését Jeruzsálemben figyelték. A hegyek csúcsain őrségek tanyáztak, amelyek azonnal továbbították a híreket a babilóniai és perzsiai hitközségnek, amelyek az újhold megjelenéséről még azon az éjjel értesültek. Az őrségek nappal füst-, éjszaka pedig tűzjeleket adtak tovább egyik hegyről a másikra. Ez a rómaiak alatt lehetetlenné vált, és a bizonytalanság elkerülése érdekében azóta bizonyos ünnepek egy nappal tovább tartanak a diaszpórában, mint Izraelben. – A szerk.].

A széderestét megtartottuk otthon. Úgy kezdődik a szédereste, hogy meg van terítve az asztal, ott minden meg van szabva, mert a széder szó ivritül [héberül] 'rendet' jelent, egy elrendezését az asztalnak. Hát egyszer tesznek az asztalra egy nagy tálra, a szédertálra egy sült tojást, egy megsütött marhahúsdarabkát, keserűgyökeret, márort, petrezselymet, akkor van egy ilyen keverék, amibe almát reszelnek megtört dióval, összekeverik borral és egy kis tormát is tesznek bele [Lázár Gábor a hároszetre utal, amelybe azonban általában nem tesznek tormát; a torma a márör része, amely a keserűgyökeret szimbolizálja. – A szerk.], ezek mind emlékeztetnek az egyiptomi kivonulásra. Pészahkor a zsidóknál is a tojás az egyik hagyományos étel, azt hiszem, a keresztények is onnan vették át. A mácesz úgy van odatéve az asztalra, hogy be van takarva, három fehér szalvétával el van választva a három pászka [Három, kendővel külön-külön betakart mácesz van a széderadó családfő előtt: a három mácesz Izrael három részét jelképezi: Kohént, azaz Áron ivadékait, Lévi leszármazottait és Jiszráélt, azaz Izrael többi gyermekét. – A szerk.]. Mindenkinek van saját pohara, és van egy plusz pohár is téve az asztalra Élijáhu prófétának – Illés próféta máskülönben. Egy pohár bor volt neki töltve, amikor odajutott édesapám az imádsággal, kinyitottuk az ajtót, hogy tudjon bejönni Élijáhu próféta.

Mielőtt esznek-isznak, mondanak egy imádságot, kidusnak hívják [Kidus a szombat és az ünnepek megszentelésére mondott ima neve. – A szerk.]. Azután kezet kell mosni. Először petrezselymet kell mártani sós vízbe [A sós víz a zsidóknak a fogságban hullatott könnyeire utal. – A szerk.], és mondani egy áldást. Azután a családfő elosztja a máceszt, hogy legyen afikómen is – ezt eldugják. Nálunk édesapám a párnája alá tette, a széderasztalnál úgy van, hogy egy kicsit megdőlvé kell ülni a családfőnek, párnákat tesznek támasztéknak, ez a szertartás [A Hagada szerint a széder idején egyik oldalra dőlünk, és úgy fogyasztjuk el az asztalon található dolgokat. A Hagada a „Ma nistana” (Miben különbözik? Értsd: ez az éjszaka a többitől) kezdetű részben ad erre nézve utasítást. A Ma nistana negyedik kérdése: „Miben különbözik ez az éjszaka a többitől? Az összes többi éjszaka ülvé és támaszkodva eszünk, ezen az éjszakán támaszkodva.” A támaszkodás szokása onnan ered, hogy római szokás szerint a szabad, teljes jogú polgárok ettek párnákra támaszkodva. A zsidók Pészah ünnepén nyerik el szabadságukat, amikor az egyiptomi fáraó uralma alól megszabadulnak. A szabad státuszt jelképezi a párnákra dőlés szokása. Az egyik oldalra kell dőlni, de van olyan szokás is, amely szerint jobbra is és balra is dőlnek, azonban ez halahikusan nem indokolható. – A szerk.]. És akkor a család legfiatalabb tagja kérdéseket tesz fel a családfőnek, négy kérdést. Nálunk én voltam a legkisebb, én kellett kérdeznek. „Miben különbözik ez az éjszaka a többi éjszakáktól?” Ezzel kezdődött. Az egész erre van azután felépítve, hogy a családfő a kérdésekre kell válaszoljon, hogy megmagyarázza a résztvevőknek, miért ünneplik a Pészahot, és elbeszéli az egyiptomi kivonulást. Azután kezet kell mosni mindenkinek, aki ül az asztalnál, utána áldást mondanak, hogy eszik a máceszt, akik a széderasztalnál részt vesznek, azok mind részesülnek belőle. Utána elfogyasztják a keserűgyökeret, ez arra a hagyomány, hogy az őseink Egyiptomban milyen nyomorúságban, kizsákmányolásban éltek, arra emlékeztet a keserűgyökér. És akkor jön a vacsora. Rendes vacsora volt, csak kenyér nélkül, mácesz volt. Minden volt, volt húsleves, második, harmadik fogás. Vacsora utána előszedik, elosztják és megeszik az afikóment. A gyerekek kell megtalálják az afikóment, és a [megtalálót] jutalmazták. Végül jön az imádság a vacsora után, és a szédereste a Hágadá – a Pészah esti szertartás imakönyve – végén található humoros történettel, a Hád gádjával – „Egy gödölye” – ér véget [A Chád gádjá és az Echád mi jodéa mély vallási és történelmi jelentéssel bír, de gyermeknyelven szóló erkölcsi tanításokat hordozó dalok. – A szerk.]. Mi nem énekeltük, édesapám elbeszélte a történetet, azután lefekvés. Hát így néz ki egy szédereste. Három órát tart, és a második estén ugyanaz ismétlődik meg. Ez nálunk családi hagyomány volt, sajnos mióta eljöttem a családi házból, az volt 1947-ben, akkor volt részem utoljára, aztán egyetemre kerültem, és utána nem volt alkalmam.

Pészah után van a Sávuot, ez a Pünkösdek felel meg, ezt tartjuk azért, mert akkor kaptuk a Tízparancsolatot, és ez egyúttal a betakarításnak is [az ünnepe], akkor kezdődik Izraelben a betakarítás. Még van egy nagy böjt, az áv hó 9-e, érdekes módon időszámításunk előtt 586-ban rombolták le az első szentélyt, időszámításunk szerint 70-ben a másodikat, és egy napra esik [a kettő], ez annak a gyászünnepe [lásd: Tisá Beáv]. Ezek a hagyományos ünnepek.

1944-ben jöttek a deportálások. A családunknak minden tagját eldeportálták. Mi abban a szerencsés helyzetben voltunk, hogy minket a zsidó törvények alól kivételeztek [lásd: mentesség zsidóknak], miután édesapám főhadnagy volt az első világháborúban, és hadirokkant volt. Mivel elég nehéz anyagi körülmények között voltunk Magyarországon, mikor visszamentünk innen, édesapám megkérvenyezte, hogy emeljék meg ötvenről hetvenöt százalékra [a hadirokkantsági fokát]. Ez nagy szerencsénk volt, mert ötvenszázalékos hadirokkantként nem lett volna

kivételezve, de hetvenöt százalékkal itt maradtunk. Szatmáron [Szatmárnémetiben] összevissza csak három zsidó család maradt 1944-ben: mi, volt egy Salamon nevű szabó – annak is voltak valami érdemei a háborúból, volt, nem tudom, hány gyermeke, és kivételezték –, és volt egy hadiözvegy, özvegy Danczingerné, akit két kislányával szintén nem deportáltak el. De édesapámat ismerték [a hatóságok], és 1944-ben mindent elkövetett a magyar királyi csendőrség, hogy minket is küldjenek Auschwitz felé.

Hajszálon múlt, hogy minket nem vittek el, és a másik meg az, hogy el nem pusztítottak [Szatmárnémetiben]. 1944 májusában, amikor megcsinálták a gettókat Szatmáron [Szatmárnémetiben], mi kint voltunk a gazdaságban, Vetésben. Jöttek a csendőrök, a kakastaréjos [kakastollas] csendőrök, rögtön felpakoltak, és elhurcoltak a szamosdobi [Szamosdob (ma: Doba) Szatmárnémetitől 14 km-re, délre van. – A szerk.] községi iskolába, de két nap után egy csendőrtiszt, látva az iratainkat, eleresztett. Visszamentünk [a birtokra], de nem volt a csendőrség belenyugodva abba, hogy mi ott maradtunk. És elvittek másodszor is egy hónap múlva, júniusban, miután elvittek mindenkit [zsidót] Szatmárról [Szatmárnémetiből] és az egész környékről – elvittek tizenháromezer zsidót Szatmárról [Szatmárnémetiből], ez a város lakosságának egyharmada volt. Akkor úgy volt a dolog, hogy ott voltunk Vetésen, a birtokon, és egy reggel körülveszik a tanyát leventék [lásd: levente- mozgalom]. Nem mondtak semmit, de ott álltak, őriztek, nehogy elmenjünk. Másnap jöttek a csendőrök, felpakoltak a szekereinkre, bevittek a községházára. Amit lehetett összepakolni, azt összeraktuk, és emlékszem, volt egy piros vekkeróránk, hát én betettem a csomagba. Amikor vizsgálták a csomagokat a községházán, ott, Vetésen, megtalálta a csendőr az órát. Azt mondja nagy parasztul: „Nem lesz arra szükségetek!” Így. És elvették. Vetésről bevittek Szatmárra [Szatmárnémetibe], átadtak a Magyar Királyi Rendőrségnek, és betettek a rendőrségnek a börtönébe, hogy várjuk a sorsunkat. Az egész családot: apámat, édesanyámat, bátyámat [és jómagam]. Akkor én voltam tizenöt éves. És ott voltunk szinte egy hónapig vizsgálati fogságban. A papírokat felküldték Budapestre, hogy igazolják, hogy csakugyan... Elvették a családi ékszereket is, azt az „aranyvonattal” elvitték Budapestre a Nemzeti Bankba, soha többé nem adták vissza. Nem volt sok, kevés [volt], mert akkor mi inkább a földekkel foglalkoztunk, de ami családi ékszereink voltak.

Közben a bátyám lebetegedett. Izzadmányos mellhártyagyulladást kapott, rosszul volt, és nem volt mit csinálni, jelentettük, hogy beteg. Volt egy Sárközi nevű fogalmazó [rendőrtiszt], megállt az ajtajában a fogháznak, azt mondja: „Ki a beteg?” Mondtuk, hogy a bátyám. Rávágott a pisztolyára, most is előttem van: „Én meggyógyítom!” Így. Aztán jött a mentő, és elvitték a kórházba, ott kezelték. Mi ott maradtunk addig, amíg szerencsére visszajöttek a papírok Budapestről, hogy nem lehet [a családunkat] elvinni. Deszkapriccsek voltak, azon aludtunk, de nem tudtak elvinni.

De már nem mertünk visszamenni Vetésre, hanem ott maradtunk a városban. Ez a Salamon család fogadott be, ott laktunk náluk Szatmáron [Szatmárnémetiben], az alsó Szamos-parton egészen szeptemberig, mikor jöttek a nagy bombázások. Szatmár[németi]t elbombázták, és akkor csak vissza kellett menni Vetésre [1944. szeptember 16., 17. és 19-én volt légitámadás Szatmárnémetiben, hetvenhat utcát bombáztak a szovjet nehézbombázók, közülük harmincat legalább kétszer bombáztak. – A szerk.]. De akkor már egy hónap választott el 1944. október tizenötödikétől, amikor Horthy Miklós bejelentette a fegyverszünetet [fegyverletételt] [lásd: Horthy-proklamáció]. Emlékszem, hogy nagy öröm volt, nyugton voltunk, hogy most már vége mindennek. Éjszaka kopogtatnak az ablakon. Ki van az ablaknál? Egy – amint hallottam, meghalt, de az Isten

nyugtassa – Ács nevezetű falubeli, aki elmondta, hogy este a kocsmában együtt volt valami németekkel, azok érdeklődtek mifelőlünk, és állítólag a falubeli bíró felvilágosította őket, hogy itt vannak zsidók, és jönnek, hogy... Milyen emberek vannak! A vetési házunk két-három kilométerre volt a községtől, de kijött a faluból ez az ember, elmondta. Na, volt szekér, ló, felültünk a szekérre, és azonnal bementünk Szatmárra [Szatmárnémetibe]. És hát milyen a sors iróniája, Szatmáron hol bújtunk el? Édesapámnak volt ott egy nagyon jó barátja, Dr. Wiesler Béla, egy sváb ügyvéd, aki volt a Volksbund vezetője egy időben Szatmáron [Szatmárnémetiben]. De nagyon rendes ember volt, édesapámmal jó barátok voltak, befogadott a házába, ott voltunk október tizenötödikétől egészen huszonhatodikáig, és ott vészeltük át a Vörös Hadseregnek a felszabadítását [azaz hogy a Vörös Hadsereg felszabadította őket], így menekültünk meg. Mi az életünket köszönhetjük a Vörös Hadseregnek. Én most is azt mondom, hálás vagyok, mert ha nem jött volna a Vörös Hadsereg, akkor ki tudja, mi lett volna, mi is sorra kerülünk. A felszabadító Vörös Hadsereg elvitte a szekerünket és a két lovunkat. Amikor visszamentünk Vetésbe, egy reggel arra ébredtünk, hogy a tizennyolc éves kanca lovunk – Lepkének hívták – hazaszökött, és a konyha ajtajánál várakozott.

Amikor hazamentünk Vetésbe, elmondták, hogy másnap ki is jöttek, kerestek a németek, a házat teljesen felforgatták. Teljesen kifosztott lakást találtunk, a marhákat elhajtották, teljesen tönkretettek. Állítólag a németek vittek el sok mindent, én azt hiszem, inkább mások is részt vettek ebben. Nos, azután akkor igyekeztünk egy kicsit helyrehozni a gazdaságot, de nem maradtunk ott, hanem beköltöztünk Szatmárra [Szatmárnémetibe], mert ott volt a családi ház, onnan eldeportálták a nagyszüleimet.

1945-ben új városi vezetőséget kellett [hivatalba állítani], akkor volt Néprendőrség, azt kellett megszervezni. Na most, mi történt? Az történt, hogy hát kevesen voltak Szatmárnémetiben [1945-ben], akikkel lehetett számolni. Romániában az illegális kommunistákat a Sziguránca bebörtönözte [lásd: kommunista párt Romániában a két világháború között]. Ott két lehetőség volt, addig ütötték-verték [az illegalistát], ameddig meghalt, vagy pedig beszélt. És akkor igyekeztek [a Vörös Hadsereg] összeszedni azokat, akik üldözöttek voltak, és így aztán édesapámat – mint volt katonatiszt, hát értett a hadsereghez – kinevezte a Vörös Hadsereg parancsnoknak a városi rendőrségre, ahol mi be voltunk zárva. Az első parádé 1945. május kilencedikén volt, a „Győzelem napján” [1945. május 9-én 0 óra 50 perckor Berlin keleti negyedében, Karlshorstban véget ért az az ülés, ahol a győztes hatalmak elfogadták a német fegyveres erők feltétel nélküli megadását, és aláírták az erről szóló okmányt. Ezzel Európában véget ért a második világháború. – A szerk.]. Akkor édesapám vezényelt a központban, ő volt a parancsnoka a rendőrségnek. Itt volt egy évig, és azután Szatmáron [Szatmárnémetiben] volt egy nagyon nagy zsidó kórház, annak lett a gondnoka.

A bátyám is dolgozott egypár hónapig a rendőrségnél. Azután, kérem szépen, meg kellett teremteni a demokratikus államrendet, akkor megalakult a Román Kommunista Párt, pártaktivista [pártfunkcionárius] lett, és szervezték a Román Kommunista Pártot. A választásokat meg kellett hamisítani, annak idején nagy cirkusz volt, hogy megnyerte a kommunista párt a választásokat 1946-ban, azt hiszem, akkor volt az első úgynevezett választás. Hát én magam is kétszer mentem szavazni, például, emlékszem. A halottak szavaztak... És így azután sikerült ezt a Maniu és Brătianu vezette Liberális [valójában: Nemzeti] Parasztpártot [legyőzni] [lásd: Nemzeti Parasztpárt Romániában; választási csalások Romániában].

Édesapám dolgozott, a bátyám aktivista [funkcionárius] volt, hát tizenhat éves koromban már én intéztem a gazdaságot Vetésen, kiadtuk feleseknak [a földet], én jártam ki, én foglalkoztam vele. 1945-ben visszakaptuk a föld másik felét is, amit [a zsidótörvények idején] elvettek. Mi magyar állampolgárok voltunk, 1945-ben megkaptuk a román állampolgárságot. Nekem megvan a magyar állampolgárságom is, kettős állampolgár vagyok. Közben én 1947-ben leérettségiztem a Református Főgimnáziumban Szatmáron [Szatmárnémetiben], és felvételiztem a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetbe – akkor alakult meg, tették át Kolozsvárról Marosvásárhelyre –, és ösztöndíjat kaptam.

Édesapám 1949-ben meghalt szív[betegséggel] és reumával, Szatmáron [Szatmárnémetiben] van eltemetve az ortodox [zsidó] temetőben. Szatmáron családi sír volt, ott van eltemetve a nagyapám is, ott van az édesapám, és neki egy testvére [Lázár Láli]. És ott megvolt a helye a nagyanyámnak is, csak őt eldeportálták. De Szatmáron [Szatmárnémetiben] az ortodox temetőben van egy ilyen házikó, ahol fel vannak állítva táblák, emléktáblát állítottunk mi, a hozzátartozók, akik visszakerültek, azoknak az emlékére, akik elpusztultak. És ott van egy kis márványtáblácska a nagymamámnak is.

Mikor meghal valaki, az illetőt huszonnégy órán belül el kell temetni. A temetkezés úgy történik, hogy a halottat becsavarják lepedőbe, és van egy fehér hímzett lepel [kitli], azt ráadják, és azzal temetik el [lásd: holttest előkészítése temetésre]. A koporsó pedig gyalulatlan deszkakoporsó, facsavarokkal van összeillesztve, és pedig azért, mert mi hiszünk abban, hogy el fog jönni a Messiás, és pedig számárháton, és akkor a halottak fel tudnak támadni [és könnyen kijönni a koporsóból], ezt a zsidó vallás így tartja. Utána [temetés után] a család, a közvetlen hozzátartozók gyászolják. Mindenki a ruháját megszaggatja, belevágnak az anyagba, és abban járnak egy évig. Még most is emlékszem, másodéves voltam az egyetemen, amikor meghalt az édesapám 1949-ben. Meg volt tépve a ruhám, de nem tudták ott az évfolyamtársak [hogyan miért], jöttek hozzám, és mondták: „El van szakadva” [A gyászolók ruhájának megszaggatása (kőria) a temetőben elmondott kádis után történik: a Hevra Kadisa egyik tagja egy kicsit beszakítja a gyászoló gallérját, miközben a gyászoló elmondja az áldást, és kissé tovább szakítja a gallérját. Ugyanezt teszi a Hevra Kadisa nőtagja a család gyászoló nőtagjaival. A szülőkért bal oldalon csinálják a kőriát, más rokonokért a jobb oldalon. A szülőkért vágott kőriát soha nem varrják össze, a másokért vágott a süve után kijavítható. – A szerk.]. A legnagyobb gyász az hét nap. A tükröket letakarják, és hét napig ülnek a földön sívét – hát valamit tesznek le, hogy ne üljenek a puszta padlóra –, csak éppen evésre kelnek fel és a lefekvésre. Hét napig tart ez a zsidó gyász. Azután harminc napig tart a gyász a továbbiakban, amikor szorosabbak ezek [az előírások], de általában a teljes gyász egy évig tart. Ez azt jelenti, hogy a fiúgyermek elmennek minden nap a templomba, és mondanak egy imádságot [kádist] az elhunynak az emlékére minden alkalommal. Mert van reggeli imádság, van délutáni és esti imádság. A gyászima így kezdődik: „Jizgádál ve jizkádés smei rabu beolmu di vru hirisei...” [A szülőjét gyászoló fiú a temetés napjától kezdve tizenegy hónapon keresztül mindennap köteles a napi istentiszteleten elmondani a Kádist. Ezzel tiszteli meg halott szülőjét. A Kádis szövege: Jitgádál v jitkádás s'mé rábá b'álmá di v'rá chiruté.

<http://www.zsido.com/books/donin/21fejeze.htm#A%20k%E1ddis> – A szerk.]. Ez van a vallásos zsidóknál, ez a gyász. Hát én épp akkor Marosvásárhelyen voltam, az egyetemen, mikor édesapám meghalt, úgyhogy én egypár alkalommal elmentem reggel [a zsinagógába], de kellett menni az előadásokra, azután nem tudtam délben és este menni, ezért úgy intéztem, hogy megfizettem

valakit a hitközségnél, egy szegény embert, aki elmondta [helyettem az imádságot], egy éven keresztül minden nap. Ezt megtartottuk, az édesapám után megtartottuk.

És akkor édesanyám özvegyen maradt, mi már akkor nagyok voltunk. A bátyám közben beiratkozott mint aktivista [funkcionárius] Kolozsváron a jogi fakultásra, látogatás nélkül végzett vagy három évet, és a negyediken felment Kolozsvárra, ott fejezte be a jogi szakot, ügyvéd lett. És akkor kerestek fiatalokat a „Hivatalos Közlöny”-höz, és a dékánja – akit később szintén árulónak minősítettek, be is zárták – propunálta [ajánlotta] a bátyámat, hogy vegyék fel egy másik kollégájával együtt. És akkor őt kinevezték Bukarestbe, a „Hivatalos Közlöny”-nek, a „Monitorul Oficial”-nak, lett a főszerkesztője 1950-ben.

Elvitte édesanyámat is Bukarestbe, mert jó állása volt ott neki, ugye, és ott volt haláláig. Ő [édesanyám] Bukarestben halt meg, 1955-ban, elég fiatalon. Egy baleset érte 1955 novemberében, villamosról szállt le, szürkület volt, nem volt még megállva a villamos, és lelépett, elesett. Combnyaktörése volt, azt megoperálták, akkor még újdonságnak, nagy műtétnek számítottak a combnyak-, medenceműtétek. Felmentem Bukarestbe, a kórházba, mellette voltam a műtét alatt, és az után, hogy hazajöttem – Marosvásárhelyt voltam akkor állásban a Vérátömlesztő Központban –, néhány napra rá jött az értesítés, hogy meghalt. Súlyos állapotban volt, amikor műtötték, a műtőasztalon már szinte meghalt, a műtét után tüdőgyulladást is kapott, volt asztmája is, és meghalt. Fiatal volt, ötvenhat éves. Édesapám ötvennyolc volt, amikor meghalt. Mikor meggondolom, én már hetvenhat vagyok, a bátyám nyolcvan. Az nem is volt élet. Nem volt nekik se könnyű életük. Bukarestben nem volt semmiféle kötődésünk, ezért elhamvasztottuk az édesanyámat, és ott volt a Belu krematóriumban, de amikor a bátyám elment Izraelbe, akkor elhoztam az urnát ide, és itt van eltemetve a kovásznai temetőben.

A bátyám a „Hivatalos Közlöny”-nél dolgozott egészen 1964-ig. Amikor megtudták, hogy feliratkozott családotól, hogy elmenjen Izraelbe, azonnal kidobták az állásából, és kirakták a pártból is. Egy kisebb állásba került, aztán elmentek, ott letelepedtek Izraelben. Beilleszkedtek, jól vannak, ugye.

Izraelben letette a nyelvvizsgát, de letette ott is az összes ügyvédi vizsgát, és ügyészként dolgozott az izraeli rendőrségnél, és mikor [onnan] nyugdíjba ment, akkor nyitott egy ügyvédi irodát Rehovoton. Ők Rison Lecionban laknak, és Rehovot ott van nem messze. Rehovotban van a Weizmann Intézet [A Rehovotban található Weizmann Intézet a világ egyik vezető, természettudományokkal és műszaki tudományokkal foglalkozó, multidiszciplináris kutatóközpontja. – A szerk.]. Nagyon jól vannak. Most már nyolcvan éves, beteg ember is, úgyhogy nem dolgozik. De nagyon jó testvérem volt mindig, mert segített. Míg az egyetemen voltam, is segített a bátyám, mert ugye tanulni mindig pénz kellett. Akkor is, mikor letartóztattak, rögtön jött. Eljött a tárgyalásra, minden.

A feleségével Kolozsváron ismerkedtek meg. A felesége Lázár Judit, született Jakabovics, nagykárolyi, zsidó származású, Kolozsváron végezte a zeneakadémiát. Egy gyermekük van, Péter, 1958-ban született, házas ember, a felesége a szüleivel együtt Marokkóból vándorolt be. Nekik van két gyönyörű gyerekük, az egyiket úgy hívják, hogy Maja, a másikat meg úgy hívják, hogy Gál. Maja most katonáskodik, a testvére vagy két évvel fiatalabb, még iskolában van.

Itt, az országban [vagyis Romániában] a családból csak egyedül én maradtam. 1953-ban érdemdiplomával végeztem el az orvosi egyetemet Marosvásárhelyen. Megvolt az ötvenéves találkozó az egyetemen [2003-ban], kaptam aranydiplomát, adtak a még életben lévőeknek. Százhuszan végeztük az évet, még akkor voltunk harminckilencen életben. Csak. Orvos, gyógyszerész. És volt ötvenöt éves érettségi találkozó 2002-ben.

1953-ban államvizsgáztam, és azután volt a repartizálás [kihelyezés]. Egy nagygyűlést tartottak, de azelőtt engem behívtak a rektori hivatalba, doktor Andrásovszky volt a rektora az egyetemnek, idegsebész volt. És kezdett érdeklődni, hogy hogy gondoltam, hol szeretnék dolgozni. Hát én nem is tudtam, hogy mit mondjak. Azt mondja erre: „A mi pártunknak Lázár elvtársra itt, Marosvásárhelyen volna szükség, egy intézménynél, a Vérgyűjtő és Vértároló Állomáson.” „Hát, mondom, ha így áll a dolog, jó, rendben van.” „Legyen szíves, ilyen értelemben felszólalni délután a gyűlésen.” És azt mondja: „Gratulálok az érdemdiplomához.” Azért, mert akik kaptunk ilyen piros diplomát, érdemdiplomát, azok megválaszthattuk a munkahelyünket. De miért kerültem én a Vérgyűjtő és Vértároló Állomásra? Azért, mert be volt utalva oda néhány szekuritátés, és azoknak, nem tudom, milyen vérplazmát adtak, hogy abba valami Maros víz is belefolyhatott – fertőzött volt a vérplazma, mert a leszívása kezdetleges eszközökkel, a vízvezeték csapjára szerelt szivattyúval történt –, kirázta a hideg az összes szekuritátést. Arról nem tudok, hogy valaki meghalt volna, de az orvosok között nagy vizsgálat történt, és sokan elmentek. Nem volt ember, szükség volt fiatalokra. Így voltam én Marosvásárhelyen a Vérgyűjtő és Vértároló Állomásnál három évig konzultáns orvos. Közben 1954-ben elküldtek Bukarestbe, a hematológiai központba [„Institutul de Hematologie și Transfuzie”], ott szakképesítőztem vérátömlesztésben, én voltam az első orvos Marosvásárhelyen, akinek diplomája volt ebben a szakmában. Nem akart senki a tanfolyamra elmenni. Nekem akkor a bátyám ott dolgozott, édesanyám ott volt, hát én vállalkoztam, elmentem, elvégeztem a tanfolyamot, kaptam egy szakképesítést. Visszakerültem Marosvásárhelyre, és ott voltam 1956-ig.

Akkor mi történt? Az történt, hogy hoztak egy olyan rendeletet, hogy mindenki köteles legalább hat hónap falusi szolgálatot csinálni. Ez rám is vonatkozott, és akkor kihelyeztek ide, erre a vidékre [Kovászna környékére], először kint voltam Kommandón 1956. augusztus-szeptemberben, és onnan októberben behelyeztek Kovásznára [Marosvásárhelytől 191 km-re van, délkeletre. – A szerk.], a kórházhoz – akkor még egy kicsi kórház volt –, a belgyógyászatra. És mikor lejárt a hat hónap, gondolkodtam, mit csináljak, nekem senkim nem volt Marosvásárhelyen, csak a barátok, édesanyám is meghalt már, gondoltam, én abban járok, hogy otthagynom az egész Marosvásárhelyt – ott albérleti lakásban laktam, még kilátás se volt arra, hogy legyen lakásom. És nem mentem vissza a hat hónap után Marosvásárhelyre, megtelepedtem Kovásznán. Itt ismerkedtem meg a feleségemmel, a kórháznál dolgozott mint tisztviselő, 1958-ban összeházasodtunk, és azóta is Kovásznán vagyok [Kovászna – nagyközség volt Háromszék vm.-ben, 1891-ben 3900, 1910-ben 5500, 1920-ban 4900 magyar és román lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság), nevezetes sokféle és ritka „ásványos forrásairól”. Trianont követően Romániához került. 1992-ben 12 100 lakossal rendelkező város volt. – A szerk.].

A feleségem, Orbán Rozália, 1933. június huszonnyolcadikán született itt, Kovásznán, ő református. Az édesapja asztalos volt, itt van a kert végében egy ház, majdnem kétszáz éves, ott laktak. A feleségemnek van egy lánytestvére Szatmáron [Szatmárnémetiben], Orbán Terézia, a férje után Fazekas Györgyné. Ő 1934-ben született, van egy fia, Fazekas Attila. Ő is Szatmáron

[Szatmárnémetiben] lakik, nős, van egy egyetemista nagyleánya. A feleségem líceumot végzett itt, Kovásznán, és tisztviselő volt a kórháznál és az építkezési szövetkezetnél.

A házunkat fáradságos munkával építettük fel, ez a hely az anyósomé volt, egy üres telek volt, és nekünk adta, hogy ide építsünk. Az építkezési szövetkezet építette fel a házat – a feleségem ott is dolgozott –, 1969-ben fogtunk neki, részletre fizettük, dolgoztunk mind a ketten, úgyhogy emlékszem, az én fizetésemnek a java része a részletre ment, a feleségemnek a fizetéséből éltünk, de lassacskán megcsináltuk.

Van egy fiam, 1959-ben született [Lázár Tibor]. Ő faipari szaklíceumot, technikumot végzett Kézdivásárhelyen. Itt dolgozott Kovásznán, a bútorgyárban, aztán két évig munkanélküli volt, mert a gyárat felszámolták. Most Kézdivásárhelyen dolgozik, technikus a bútorgyárban, amit Mobexpertnek hívnak. Minden hétfőn elmegy, pénteken jön vissza. Nagy szerencséje van, hogy nem kell navetázzon [ingázzon], mert az anyatársam ott lakik, és nála van. A menyem matematikatanár itt, Kovásznán, jó állása van, ő is érdemdiplomával végzett, és megvan az összes régisége [A „régiség” a helyi nyelvhasználatban a ledolgozott évek száma a munkakönyvben. Ha valaki munkakönyvvel dolgozik, úgy szokták mondani, hogy „megy a régisége”, vagyis növekszik a ledolgozott éveinek száma. – A szerk.], ő kap elég szépen, még tanítványai is vannak, úgyhogy nem nélkülöznek. Itt van egy apartamentjük a központban, amit annak idején én vettem meg a fiamnak, amíg lehetett. Gyermeük nincs, de jól vannak. A fiam reformátusnak van megkeresztelve, meg is van konfirmálva, de tagja a [brassói zsidó] hitközségnek.

Az én kovásznai pályafutásom: először voltam a kórháznál a belgyógyászatban, a gyermekosztályon, onnan kineveztek városi körorvosnak, az is voltam, akkor voltam utána üzemorvos, az összes kovásznai vállalat hozzám tartozott, és innen mentem el nyugdíjba harminchét év főorvosi szolgálat után, 1990-ben. 1963-ban letettem a főorvosi vizsgákat is.

Én nem iratkoztam be soha semmilyen pártba. Én sohase léptem be a kommunista pártba se. Egyszerűen nem léptem be, megmondom, miért. A származás miatt. Nem akartam, hogy aztán kidobjanak mint kulákot. A bátyám benne volt, állásban volt, de amikor kezdték firtatni a dolgokat, és kezdték nyomozni [lásd: párttisztogatás Romániában], feliratkozott családotól, és elment Izraelbe. De őszintén, én nem voltam híve ennek az egész kommunista rendszernek. Láttam, hogy ott is volt egy felső tízezer, azok mindent élveztek, és voltak ugye a prolik. Annyi, hogy nem volt munkanélküliség. Az az egy. De mi, akik átértük ezeket az évtizedeket, tudjuk, hogy hogy volt, mint volt. Beiratkozhattam volna több esetben a pártba. Mikor egyetemre kerültem, akkor is invitáltak, nem léptem be. Én jól voltam mindenkivel, de nem politizáltam.

Mikor egyetemen voltam, 1949-ben volt nagy verifikálás [ellenőrzés] a párttagoknak. Az egyetem dísztermében tartották, és akkor mint becsületes pártonkívülit – becsületes pártonkívülinek nevezték akkoriban azokat, akik nem voltak osztályellenségek, csupán osztályidegenek – meghívtak, vegyünk részt. Annak idején a börtönben a Sziguránca ütötte-verte ezeket a volt kommunistákat, és két eset volt: vagy agyonverték, vagy pedig vallottak. És akkor mi történt? Ezen a gyűlésen kiderült, hogy azokat, akik vallottak, azokat kirúgták akkor a pártból. Vették sorra, és kikérdezték [a párttagokat]. Volt egy bizottság, ami hívta a párttagokat fel [a pódiumra], és akinek volt múltja, hogy be volt zárva, és vallott, azokat árulóknak minősítették, mind kizárták a pártból, és újjászervezték [a pártot] azokból, akiknek nem volt múltjuk. Akiknek nem volt múltjuk, azok lettek azután a jó kommunisták. Gheorghiu-Dejék tizenkét évet ültek a börtönben, majd akik

hazajöttek a Szovjetunióból [lásd: Ana Pauker – Vasile Luca (Luka László) – Teohari Georgescu csoport], azokkal összemertek, úgyhogy nagy pártharc volt. Én nem avatkoztam sose ebbe bele. Annak idején sok ilyen per volt [lásd: koncepciós perek], Rajk Lászlót is Magyarországon kivégezték [lásd: Rajk-per]. Ugyanazt, amit Rákosiék rendeztek odaát, azt rendezték itt Gheorghiu-Dejék is.

Engem nem nyomozott senki, én becsületes pártonkívüli voltam, egyszerűen nem léptem be. A szakszervezetben aktiváltam nagyon sokat, a városi tanácsnak alelnöke voltam itt – elnök nem lehettem, mert nem voltam párttag –, a Vöröskeresztben aktiváltam nagyon sokat, sok kitüntetésem van a Vöröskeresztől, a Nőbizottságnak sokat segítettem.

Üzemorvos voltam, mikor 1986 decemberében letartóztattak. Nem adtam betegszabadságot egy munkásnőnek. Annak volt a szekuritátén valami nyámja [A román 'neam' /rokon/ szó fonetikusán írva, ironikusan használják így. – A szerk.], és feljelentett. Szabadságot akart kérni, én adtam egy hetet neki. Azzal nem érte be, hanem utána elment a nőgyógyászatra, és ott még hosszabbítottak neki vagy tíz napot. Utána visszaállított hozzám. Voltak vagy hárman, négyen, öten a váróteremben, vártak, akkor kezdődött a rendelés. És jön ez a nő, a kezembe nyom egy receptet. Veszem az ókulárét, nézem, és látom, hogy valami folyása van neki, és a nőgyógyász orvos írt neki fel valami gyógyszert a patikából. Annyit találtam mondani, hogy „Te duci la farmacie, și cumperi medicamentele” [Elmész a gyógyszertárba, és megvásárolod a gyógyszereket (román)]. Na, ez olaj volt a tűzre, azt mondja: „Pentru cine vrei, dai, pentru cine nu vrei, nu dai. Eu te aranjez pe tine” [Akinek akarsz, adsz, akinek nem akarsz, nem adsz. Én elrendezlek téged (román)]. És elfutott. Én nem hosszabbíthattam már meg [a betegszabadságát] a nőgyógyász után. Ha adott volna egy javaslatot, odaírja, hogy... [további vizsgálatokat javasol], akkor igen. De nem, [ha csak] a receptet hozta.

Mi történt rá néhány napra, tíz napra? A rendelőnél megáll egy autó, kiszállnak belőle, én éppen el akartam menni egy beteghez, visszatérítettek, felhányták az egész rendelőt, de nem találtak semmi értelmes dolgot. Akkor én gondoltam, hogy hát itt több kettőnél, és nekem hozott valaki egy csomagocskát – minden orvosnak vittek ezt-azt –, az ott volt a szekrényembe betéve. És amikor kinyitották a szekrényt, mondom: „Ezt ma kaptam valakitől.” De én nem tudtam, hogy abban mi van. Kibontották, és volt benne valami kávé, és volt száz lej betéve. De hogyha én magamat jelentettem, akkor már mentesülhettem az akkori törvények szerint a [büntetéstől]. Az ajándék vagy pénz elfogadása megvesztegetésnek minősült, amiért három-hat év börtön járt. Én is kaptam, mint a többi orvos, de soha nem kértem senkitől, és ha szegény volt a beteg, visszaadtam, amit a zsebembe tettek, hogy abból vegye meg a beteg a gyógyszert. Aki a megvesztegetést odaadta önként [a hatóságoknak], vagy jelentette, az nem volt büntethető. Akkor úgy volt, hogy aki magát jelenti, az ellen nem lehet eljárást indítani. De nem számított semmit, nálam ezt nem vették figyelembe, hiába én adtam oda a csomagot, és nem a milícia találta meg. Haza is jöttek, felforgatták azután az egész házat, itt se találtak semmi olyan dolgot, ami nagy vagyon lett volna egy orvosnak.

És [Sepsi]Szentgyörgyről kijött a főnök a rendőrségtől, az inspektorátustól, annak a helyettese, el is vittek engem éjszaka házkutatás után, és utána csak kilenc hónap múlva láttam meg ismét Kovásznát. 1986. december végén vittek el, először [Sepsi]Szentgyörgyön voltam a börtönben. Tudták azt, hogy zsidó vagyok, és egy zsidónak a bőre alatt is arany van, megtudták, hogy a bátyám Izraelben van, mert mindent kinyomoznak, és akkor azt hitték, hogy ki tudja, itt nálam

mennyi arany és valuta és nem tudom, mi van. És közben a deklarációba [nyilatkozatba] beírátták ezt a dolgot, hogy „aur și valută” [arany és valuta]. Én azt mondtam, hogy se arany, se valuta nincsen. Ami volt családi ékszer [a házban], azt elvették, és elvitték – azt aztán visszaadták. Én megsokalltam a sok vallatást, és akkor eszembe jutott, hogy várjál, nekem vannak aranyérmeim, kaptam a Vöröskeresztől. Mondom nekik: „Am ceva” [Van valamim]. Ez nem érdekelte őket. Azután vallattak, hogy igen sokat utaztunk külföldre. Amikor volt lehetőségünk, mi a családdal elmentünk Csehországba, Németországba, voltunk a Szovjetunióban, minden két évben egyszer adtak útlevelet, és elmentünk valahova [lásd: Románia – utazás]. És mondják, hogy jártam sokat külföldre. Mondom, hogy „Igen, vannak rokonaim. És különben, ha érdekli, itt a nyilvántartás maguknál, nézzék meg, hol voltam”. Az últevélosztály is abban az épületben volt, ahol a rendőrségi fogda, így jól tudták, hogy hová és mikor utaztunk.

Januárban levittek Codleára – magyarul Feketehalom, Brassó mellett, ott van egy nagy börtön –, onnan voltak a tárgyalások. A vád az volt, hogy megvesztegettek, mert hát ugye minden orvosnak adtak stekszet, most is tesznek, akkor is tettek. Ez volt a fő vád, azért hozták a csomagocskát is. Az a nő, aki hozta, egy beépített ügynök volt. Azután hívták a vállalatától az embereket kihallgatásra, hogy tegyenek deklarációt ellenem. És akkor megtudták az emberek, hogy ez a nő hozta nekem a bizonyos csomagocskát, és alaposan el is verték. Aztán bejárt a rendelőbe, mondta az asszisztensnő, és mondta, hogy hát úgy sajnálja, hogy hogy sajnál engem, hogyha tudta volna, hogy így és úgy, mosta kezét-lábát. De hát hiába, mert akkor már megfogtak, és elvittek. Nekem ott jutott azután eszembe, mikor már Codleán voltam, hogy honnan fúj a szél. Ennek a nőnek valami nyámja volt [Sepsi]Szentgyörgyön a megyei szekuritáténál a párttitkár. És azon keresztül elintézték engem. Úgy jutott eszembe a dolog, hogy [még Kovásznán] jött hozzám egyszer egy munkásnő, és az mondta, hogy írjak neki bármilyen gyógyszert, mert a fia a Szekuritátén dolgozik, és megkapja. És akkor gondolkoztam, hogy várjál, azonos a két asszonynak a neve, egy családból vannak.

Összegyűjtöttek vagy tizenkilenc-húsz nyilatkozatot ellenem, hogy ennyit fizettek [meg annyit fizettek nekem]. Közben ebből vagy három ismerte aztán el a bíróságon, hogy ő csakugyan adott ötven lejt, vagy nem tudom, mit. Úgyhogy ez elég volt, engem elítéltek tizennyolc hónapra, a minimumra. És ebből a felét le is töltöttem. Én nem voltam párttag, az volt a baj. Mert ha párttag vagyok, nem kerülök börtönbe, akkor felfüggesztve adták volna. Azok mellett volt a párt. De az érdeken senki se csinált semmit. Gyűjtöttek aláírásokat itt a városban mellettem, hogy mentsenek meg, megpróbáltak. Volt, aki azt mondta, ne írjanak alá, mert ki tudja, hogy hát mi érheti őket. Sőt, mi több. Volt egy betegem, aki ezredes volt Bukarestben a miliciának a főiskoláján, volt a rendőrségnek egy egyeteme, most is van. Az minden évben idejött a patikusnő feleségével nyaralni, és én voltam az orvosuk nekik, mindig hozzám jöttek. Annál is jártak, de az se csinált semmit. De volt egy „procuror general” [főügyész] Bukarestben, aki szintén ismerte az összes ügyészt, ahhoz is elmentek, az illető még ráadásul zsidó is volt, és az se csinált semmit az ügyemben.

Engem nem bántottak egyáltalán [a börtönben], én nem mondhatok semmit. De az embert nem veszik emberszámba, nem vették, legalábbis akkor. Mikor mentünk ki, jöttünk be, mint a barmokat, számoltak. És minden reggel és este volt appel, mikor számba vettek mindenkit, hogy megvan-e a létszám. Kivittek egy tavasszal ott, Codleán a kenyérgyárba dolgozni. Én a kiadott munkát elvégeztem, egy kicsit leültem, hogy pihenjek meg. Hát volt egy adzsutánt [adjutáns, segéd tiszt],

egy altiszt, egy nagyon komisz alak, az meglátta, hogy le vagyok ülve. Na, erre felvett egy botot, és egyet az egyik tenyeremre, egyet a másikra belesózott. És azt mondja: „Na, hai cu mine!” [Na, gyere velem!] Adott nekem munkát egészen, amíg este hazamentünk, hogy legyen elfoglaltságom. És amikor megyünk be a börtön kapuján, hát engem ott ismertek, már messziről üdvözöltek, hogy doktore meg minden. És az megtudta, hogy én orvos vagyok. Akkor tudta meg. Na, attól kezdve, olyan respektem lett nála, kivételes bánásmódban részesített akkortól kezdve. Nem volt szabad kezét fogni, de velem kivételesen kezét fogott. A többieket ütötte-verte, és a legkomiszabb volt, egy nagyon kegyetlen valaki volt.

Én fel voltam mentve a katonaság alól, nem voltam katona. De [Sepsi]Szentgyörgyön, a rendőrségen, ahol csinálták a doszárt [= aktacsomó, iratcsomó, ez esetben ügyiratcsomó], amikor elvittek engem, azt írták be, hogy a katonai szolgálat satisfăcut [teljesített]. Ez volt a szerencsém. Mert így, kérem szépen, miután lejárt a büntetésem egy része, kivettek engem is felvigyázónak, „liber”-nek [szabadnak], úgy hívták a börtönben. A csíkos helyett adtak egy barna ruhát, mint a páznikoknak [az öröknek], adtak egy gumibotot, sípot, minden reggel volt kiképzés ott, a börtönudvaron, ilyen katonai gyakorlatok, adták a diszpozíciókat, hogy mit és hogy, titkos jeleket [tanítottak]. És kivettek minket az alakulatokkal a gazdaságokba, gyárakba, és mi voltunk az örök, mi vigyáztunk fel a munkacapatokra. Jött egy altiszt, és mi voltunk ötön-haton, akik felvigyáztunk. Az altisztnek volt fegyvere, nekünk csak a gumibot és a síp. De nem szöktek el. És mikor jöttünk haza, mindig meg kellett motozni mindenkit, hogy ne hozzanak valamit be. Mindenféle fogoly volt Codleán, a fele cigány volt. A szobában – úgy mondták –, volt, amikor voltunk vagy harmincan, negyvenen is, akkor volt, amikor csak nyolcan-tízen. Nagy szobák voltak, emeletes ágyakkal, olyan is volt, hogy ketten is aludtunk egy ágyban, olyan sokan voltunk. És amikor kivettek felvigyázónak, akkor már külön tettek, akkor már jobb körülmények voltak.

Azután az történt, hogy egy bukaresti professzor volt a [börtön]orvos, aki hat évre volt elítélve, és azt elvitték Bukarestbe. Úgyhogy a rendelő orvos nélkül maradt. Előtte egy másik orvos volt a rendelőben, egy brassói, szintén katonaorvos volt, akit a felesége jelentett fel – bosszúból. Azután ez a professzor. Ezek felpártoltak engem, segítettek gyógyszerrel, ezzel-azzal, ami csak protekción keresztül volt. Na és azután én kerültem a helyükre börtönorvosnak. Én voltam a férfirészlegen, és a női részlegen volt egy brassói orvosnő, aki szintén hasonló vizekben úszott. Utána már jól ment a sorom, a rendelőben voltam, és lehetett még készíteni ezt-azt. Az utolsó két hónap, két és fél már jobbacskán telt el. Egyszer az történt, hogy ennek az altisztnek [aki a kenyérgyárban komizkodott] a fogával volt valami baj, jön a rendelőbe, mondja, hogy neki fáj a foga, ki kéne húzni. Én életemben fogat nem húztam, én megmondom. Volt egy asszisztensem ott, egy patikus, aki hat évre volt ítélve. Volt a rendelőben felszerelés, mindenféle, és azt mondta az asszisztens, hogy ő kihúzza. Leültettük az adzsutántot a székre, én fogtam hátul a fejét, az asszisztens vette a fogót, rátette [a fogra], hogy húzza ki. De hát még meg se mozdította, elkezdett [jajveszékeln], „Áoléu, áoléu....” Erre mit lehetett csinálni, lefeküdt ott a kanapéra. Mondom, na, nézzem én, mi a helyzet. Hát benézek a szájába, látom, hogy a fogat alig tartja ott valami. Azzal megfordult a helyzet. A patikus [fogta a fejét], én veszem a fogót, egyből rátettem, kinn volt a fog. „Mulțumesc, mulțumesc!” [Köszönöm, köszönöm], azt mondja. És akkor nem volt semmi sterilitás, adtunk neki egy csomó antibiotikumot, hogy ne fertőződjön meg, és aztán én voltam a kedvence ennek az adzsutántnak, aki a kenyérgyárban a tenyerembe sózott egy léccel.

Egyszer jól leteremtették a feleségemet [ott, a börtönben], hogy nem beszél románul. Leszidták. Jött a beszélőbe, és ott hallgatták, hogy mit beszélünk. És ő magyarul beszélt. No aztán jól leteremtették.

Elmesélem, min megy az ember keresztül. Aki letölti a büntetésnek a felét, arról komisszióban döntenek, hogy eresszék el, vagy ne eresszék el, tegyék szabadlábra, ha jó a magaviselete. És akiket hosszabbítanak, azokat a komisszióhoz odahívják. Hát egy délután a komisszió épp ülészik. Én is esedékes voltam, hogy hát a komisszió előtt ott a doszár. Megmondták, tudtam, hogy el fognak egy pár nap múlva eresztetni. Brassóból jött egy Balea nevezetű ügyész ki. És jönnek, mondják, hogy doktore, menjek a komisszióhoz. Hát futok, volt egy klubhely, és ott volt a komisszió, haptákba kellett állni az embernek, ugye, mondom: „Ordin!” [Parancs!] Hát azt hittem, most megmondják, hogy... [meghosszabbították a büntetésem]. Azt mondja a komisszió elnöke, hogy hozzak be neki valami gyógyszereket, vérnyomáscsökkentő meg szívgyógyszereket. Fogtam én, és vittem nemcsak a gyógyszert, vittem a vérnyomásmérőt is magammal, odaadtam a gyógyszereket, megmértem a vérnyomását, és akkor azt mondta nekem, hogy el van intézve. De amin keresztülmentem, az izgalom, hogy mi lesz, hogy miért hívnak, futottam. Ilyen élmények, ugye. És pár nap múlva hazaengedtek.

1987. augusztus huszonharmadika körül kerültem haza. Akkor járt le a kilenc hónap, és feltételeesen szabadlábra helyeztek. A városban úgy fogadtak, mint egy nemzeti hőst. Ez a bukaresti kolonel [ezredes], akinek én voltam a kezelőorvosa, és semmit nem tett az érdekemben, pedig megtehetette volna, mert jó viszonyban volt az itteni milicistákkal és ügyészekkel, itt volt az egyik kórházban. Miután hazakerültem, a nyakamba borult, az is megcsókolt, hogy ki tudtam jönni. Azután eljött haza hozzánk [a zsidó főügyész is Bukarestből]. De meg volt mondva, hogy miért is nem csináltak semmit. Félték Ceaușescutól, félték a besúgóktól, és ez volt az oka, hogy nem tudtak semmit se csinálni. Hál' istennek átéltem, ez is egy tapasztalat, ugye, nem mindenkinek adatik meg.

De nem baj, mert csak létezik, van valami és valaki, mert ezek, akik csinálták ezt a disznóságot, mind meghaltak, egytől egyig. Például, mondjak egyet. Aki a házkutatást csinálta, az a helyettes inspektor volt a megyei milicián, egy Măgureanu nevezetű, nagyon rossz ember volt. Az intézte az egészet, a vallatást, a házkutatásokat, mindent. Ötvenkét éves korukban elmehettek nyugdíjba ezek a milicisták. És akkor egy nagy zsíros állást kapott, a megbízottaknál valami főnök volt. És nem tudom, milyen disznóságot műveltek, eladtak valamit, és nem tudom, mit csinált a pénzzel, summa summárum, ez a Măgureanu felakasztotta magát, búcsúlevelet hagyott, mutatta az Antena1 televízió a ravatalon. Meghalt. És mi van még! Hazakerültem. Szolgálatos voltam a kórháznál, ügyeletes orvos, egy este kopogtatnak. Ki áll az ajtóban? Hát nagy alázatosan az egyik gazember ezek közül, kovásznai milicista, azt mondja, hogy neki volna egy kérése hozzám. Mondom: „Micsoda?” Akkor akik utaztak külföldre, kellett vigyienek egy orvosi igazolást, hogy nincs hasmenésük. És azért jött, hogy adjak egy ilyen igazolást. Mondom, menjen a körorvoshoz, az foglalkozik ezzel. Nem, mert hát ő az éjszaka indul, Magyarországra ment. Aztán megszántam, írtam neki egy adeverincát [igazolást]. Ez leukémiát kapott, abban halt meg. Megint egy másik eset. Ugyancsak szolgálatos voltam. Hozzák egy éjszaka ennek, aki engem feljelentett, a gyerekeit. A nő ura csobán [juhász] volt Vajnafalván [románul Voinești], és egy juhászcutya össze-vissza marcangolta a gyerekeket.

Akkor [miután hazakerültem] jártam az állást intézni, ugyanis engem kiengedtek, de egy évre fel volt függesztve az orvosi gyakorlatom. De elértem azt az egyet, hála a feleségem egy volt osztálytársnőjének, aki a megyei szervezési párttitkárnő volt, hogy itt a tribunálnál [a bíróságon] azt az egy évet eltörölték, nem voltam a szakmai gyakorlattól eltiltva. Munkába jöttem, de mint asszisztens tettek munkába. A saját diszpenszáromban voltam asszisztens egynéhány hónapig. Januárban volt a nagy amnesztia, amikor Ceaușescunak születésnapja volt, akkor általános amnesztiát adtak. Úgyhogy mindent eltöröltek, 1988 januárjában visszanyertem minden jogomat. [Közben] a rendelőbe tettek a helyemre egy helyettest. Az volt a szerencsém, hogy az bukaresti volt, és mindenáron vissza akart menni [Bukarestbe]. Az apja bennfentes volt ott, Bukarestben, nem tudom, milyen poszton lehetett. És én akkor jártam – Bukarestben is voltam –, hogy a doszáromat intézzék el, kapjam vissza az állást. Hát vártam, vártam, ott volt január, az amnesztia, látjuk, hogy nem jött semmi se vissza. És akkor hát ennek az apja elment, a miniszternek a fiókjából elővették a doszárt, elintézték. Lejött a papír, hogy visszakaptam az állást, visszatettek üzemorvosnak, csak a minimális fizetéssel, mint kezdőt.

És közben betették a tizenhatalmas törvényt 1987-ben azok ellen, akik törvénytelenül szereztek a vagyonukat. Azt betették hivatalból mindenki ellen, aki el volt zárva megvesztegetés miatt. Ellenem is indítottak eljárást. Volt valami megspórolt pénzem a Csekkben [CEC, vagyis a „Casa de Economii și Consemnațiuni” rövidítése, a Román Állami Takarékpénztár neve. – A szerk.], abból száztizenkét ezer lejít ítélték meg, hogy fizessek vissza az államnak. Megnyertem első fokon, de fellebbezett az ügyész innen, Kézdivásárhelyről, egy nagy gazember, most is ügyész az illető, ha el nem ment nyugdíjba. Akkor azután hát Sepsiszentgyörgyre került az ügy. Elmentünk a feleségemnek ahhoz a volt osztálytársnőjéhez, aki a megyei szervezési párttitkárnő volt, nagy poszton volt, hogy mutassam meg, hogy tiszta falcs számítások vannak, összeadási, kivonási hibákkal csinálták ellenem a papírt. És direkt szándékosan, hogy mutathassanak ki egy bizonyos összeget. Ő azt mondta, hogy „Én nem azért vagyok itt, hogy maguknak újrászámoljam”, vette a telefont, [és elküldött] a tribunálnak [törvényszéknek] az elnökéhez, bizonyos Ördögh András nevezetűhöz – ő is halott már. El is mentünk hozzá, hát fogadott, mert ugye telefonált a megyei párttitkárnő, és amikor leültünk, azt mondja, hogy legyenek egészen nyugodt, mert ő is látja a dolgot, hagyjam ott a papírt, úgyis oda fog hozzá kerülni a dolog, ha fellebbez is az ügyész, nincs semmi probléma. Na, megnyugtattott, hogy hát igazságot fognak tenni. Hát csakugyan, megvolt az első tárgyalás, én elmondtam az érveimet, hogy hogy és mint áll a dolog, és hogy jogtalanul követelik, amit követelnek. Az ítélethirdetés körülbelül két hét múlva volt. Megyünk oda, én nyugodt voltam, hogy biztos a javamra fognak dönten. De nem! Másodfokon megítélték az összeget [az államnak], a száztizenkét ezer lej akkor nagy pénz volt. Tudták, hogy a Csekkben van egy kis megspórolt pénzem. És amikor visszamegyek utána az elnök úrhoz, azt mondja, ezen változtatni nem lehet, ez az ítélet definitív [végleges]. Az ügyvédem azt mondta, hogy menjünk Bukarestbe, és csináljuk újra a [per]felvételt. Erre azt mondja [a törvényszék elnöke]: „Ezt húsz évig is el lehet nyújtani. Ezt ki kell fizetni, mert definitív, aztán, mondta az ügyvédemnek, pereljük tovább.” Én azt mondtam, én tovább nem perelek. Megjött pár napon belül a felszólítás, hogy ki kell fizetni, nem volt mit csináljak, kivettem a Csekkben lévő pénzt, odaadtam nekik, legyenek boldogok. A mostani városi polgármester volt akkor a pénzügyi osztálynak a vezetője, ő mondta nekem: „A doktor úr az első, akivel fizettetnek.” Nem tudom, hány ellen volt még ilyen eljárás, de egyedül én voltam itt, Kovásznán, akinek fizetni kellett. És akkor mit ad a Mindenható? Amikor megvolt a forradalom 1989-ben [lásd: 1989-es romániai forradalom], a feleségem felment a törvényszékre, hogy vegye ki

a doszárt, mert ott volt az összes számla, nyugta, minden. És azt mondták neki, hogy nincs az irattárban, mert már ki volt adva az egyik ügyésznek vagy bírónak, hogy vizsgálják újra. Az nem volt elég, hogy engem kifosztottak, újra akarták kezdeni a pert, mert ezeket a pereket újrakezdték. Úgyhogy szerencsére aztán jött a változás, szerencsém volt a forradalommal, és akkor nem tudtak semmi eljárást indítani, és azzal lezárult, nem volt folytatás. De ezt csinálták. Amit csak egyszer tudtak...

1989-ben, amikor megtörtént az úgynevezett forradalom, akkor az történt, hogy Kovásznán nagyon sok betegem volt, nagyon sokan tiszteltek, úgy fogadtak, mint nemzeti hőst, amikor hazajöttem a börtönből, és mikor megtörtént a fordulat, akkor engem is hívtak, a kórháznál is alakult egy tanács. Azután meg kellett alakítani a városi tanácsot, és akkor felvonultunk a városházára zászlóval – a zászlókat kivágták [kivágták a zászló közepéből a címet] –, és a kórház részéről beválasztottak a Nemzeti Felszabadítási Frontnak [Nemzeti Megmentési Front volt a hivatalos neve. – A szerk.] a tanácsába, én is bekerültem a városi vezetőségbe. Csakhogy láttam három-négy hónap múlva, hogy lassan visszaalakulnak a dolgok, ahogy voltak, minden visszamegy a régibe, én többet arrafelé se mentem. Én még forradalmárigazolványt se kértem, otthagytam az egészséget, csinálják. Nem nekem való volt a politizálás. Most [1989 után] se iratkoztam be semmilyen pártba, az RMDSZ-be se vagyok én beiratkozva. A feleségem nem megy szavazni sem. Én elmentem, de igaza van, mert végső soron semmi jót nem csinálnak.

1990-ben elmentem nyugdíjba. Nekem maximális volt a fizetésem, mielőtt elvittek, és úgy akartam, hogy azzal menjek nyugdíjba. Amikor hazajöttem [a börtönből], ötvennyolc éves voltam, és még kellett dolgozzak, hogy a hatvanat érjem el [a nyugdíjkorhatárt], de aztán igyekeztem elmenni nyugdíjba, hogy a maximális fizetéssel nyugdíjazzanak. Volt egy ilyen, hogy nyugdíjazáskor az utolsó [ledolgozott] tíz évből lehetett ötöt kiválasztani, amikor akartad, [hogy az akkori fizetés szerint számítsák ki a nyugdíjat]. És láttam, hogy ugye kicsi a fizetés – amikor hazajöttem a börtönből, először mint asszisztent, majd kezdő orvosi fizetéssel alkalmaztak –, és amikor betöltöttem a hatvanat, megkértem a nyugdíjat. És így 1990-től nyugdíjas vagyok. Még helyettesítéseket csináltam, azután volt orvosi rendelés a nyugdíjasok egyesületében, azt mint nyugdíjas önkéntesen csináltam, amíg meg nem alakult a családi orvosi rendszer, akkor aztán felhagytam vele, csinálják a fiatalok.

Én be vagyok iratkozva a zsidó hitközséghez, Brassóba. Szoktak a hitközségnél rendezni széderestet, minden évben meghívnak, de én nem tudok odamenni Brassóba, messze van [Kovásnától 54 km-re van Brassó. – A szerk.]. Éppen ma érkezett az őszi ünnepekre a meghívó. Purimot is rendeznek, meg van terítve az asztal, ehetik-ihatik mindenki, és ilyenkor nagy ünnepély szokott lenni, műsorral, rendeznek vallásos színdarabokat Hámánról, Eszterről, ez vasárnap szokott lenni, arra el tudtam menni, azt hiszem, kétszer is voltunk [az évek során Purim-ünnepségen Brassóban].

Most is három böjtöt én megtartok. Az egyik böjt, ami most lesz, az Engesztelés napja, Jom Kipur, Újév után, a másik böjt az Eszter böjtje, és a harmadik böjt a Tesa beáv [Tisá beáv], az Áv hó kilencedike. Én ezt a három böjtöt megtartom, ez a fogadalmam. Annyi mindenben mentem keresztül, amint elmondtam, hogy megtartom. Én akkor huszonnégy óráig nem eszem, nem iszom. Vacsorázom, huszonnégy óra múlva újra vacsorázom. Sőt, meséljek el egy dolgot. Most a nyáron egy nagyon szép kiránduláson voltunk Görögországban. És ez az Áv hó kilencedike pontosan arra a

periódusra esett. Hát én úgy csináltam a dolgot, miután aznap, mikorra a böjt esett volna, volt az első napunk Kréta szigetén, és ott kaptunk ellátást, előhoztam a böjtöt egy nappal, hogy ne kelljen nekem megszegni. A [keresztény] nagypénteket is megtartom, úgy böjtölök, mint a keresztények – de akkor lehet azért enni. Én mindenkinek a vallását tisztelem, így a feleségemét is.

A Pészahot megtartom olyan szempontból, hogy eszem kenyeret, de azért máceszem is van mindig, hagyományképp. A bátyám nem tartja például, ők modern zsidók ott, Izraelben. Mezuzám van nekem is a bejáratnál. Bejártam a hitközséghez, és mondtam, szeretnék venni egyet. Egy fiókból előszedték ezt, és ideadták. Ajándékba. És ott van az ajtófélfán. Hát ugye, itt, Kovásznán nincsen ilyesmi.

Én minden nap szoktam imádkozni hajnalban és elalvás előtt: elmondom a zsidók hitvallását – a Smá Jiszráelt, a Halljad, Izráelt –, az a fő, és ezzel együtt elmondom a Miatyánkot is. Én azt mondom, hogy csak van valami, ami az egész világegyetemet létrehozta. Sok mindenben mentem keresztül, és én azt mondom, van valami a világmindenségben, hogy minek nevezzem, nem tudom, ami az ember sorsát irányítja. Én sokat foglalkozok más vallásokkal, sok felekezettel tartok kapcsolatot, egy hobbi ez is, akárcsak az eszperantó. Most legutóbb kapcsolatba kerültem egy alapítvánnyal, a székhelye Bukarestben van, úgy hívják, hogy a Barátság Hídja – Fundația Creștină Podul Prieteniei [Keresztény Barátság Hídja Alapítvány]. Ezek felvették a kapcsolatot velem, könyveket küldtek nekem, és minden ünnepre küldenek üdvözlőt, tartják a zsidó ünnepeket is. Ezek Messiás-hívők, vannak közöttük keresztények is, zsidók is, akik hiszik a Megváltót. Én is hiszem.

Cionista szervezetek voltak Szatmáron [Szatmárnémetiben], de mi nem voltunk benne. Én őszintén megmondva, nem nagyon ismertem, csak annyit tudtam a cionizmusról, hogy hát Izrael államnak a megteremtéséért van a cionizmus. Herzl Tivadar, ugye, ő volt az Izrael állam megálmodója, magyar származású zsidó volt. Gyönyörű szép mauzóleuma, síremléke van Jeruzsálemben, jártunk ott. Különben Izrael államát 1948. május tizennegyedikén kiáltották ki, pont az én születésnapomon. Akkor született Izrael, akkor jelentette be David ben Gurion Izrael függetlenségét.

Voltunk Izraelben, 1980-ban. Egy hónapot voltunk ott, az összes szent helyet bejártuk, voltunk Betlehemben, a Születés templomában, Jeruzsálemben, Názáretben, a Holt-tengernél, mindenhol voltunk. Nagyon szép ország, és lehet látni, hogy igazán tejjel-mézzel folyó országot varázsoltak oda. Nagyon gyönyörű ország, csak lenne béke, shalom. Állandóan merényletek vannak. Volt a bátyám feleségének az unokatestvére, Jakabovics György, aki ügyvéd, közjegyző volt Holonban. Egyszer Pészahkor volt egy nagy merénylet. Széderestét rendeztek a Park Hotelben, Holonhoz közel. Ez a család elment oda a gyermekekkel együtt. És az történt, hogy a szülők bementek a hotelbe, és a gyerekek elmentek parkolót keresni a kocsinak. Ez volt a szerencséjük, így maradtak életben, mert a szülők ott haltak meg. Felrobbantották a hotelt és a vendéglőt, ahol volt ez a Pészah est. Ezelőtt vagy öt évvel lehetett ez.

Énnekem is számításom volt, hogy elmenjek Izraelbe, miután kikerültem a börtönből. De azután mégis meggondoltam, hogy nem megyek, mert ugye itt a házunk már megvolt, itt ismert mindenki, én nem akartam egy új életet kezdeni, új nyelvet elsajátítani. Semmi célja nem lett volna ötvennyolc-ötvenkilenc évesen. Habár az orvosoknak nagyon jól ment, nem is kellett semmi vizsgát csinálni, de én nem mentem el. És abban, hogy maradtam, az is szerepet játszott, hogy mi vegyes

házasságban élünk. Jól tudtam azt, hogy az én feleségem az akkori izraeli viszonyok között, ami volt, nem érezte volna sohase jól magát. Most már változtak a körülmények, nem számít, zsidó, keresztény, de akkoriban számított társadalmi szempontból.

A szatmár[német]i házat a háború után rendbe hozattuk, mi laktunk benne, azután, mikor édesanyám elköltözött Bukarestbe, én egyetemen voltam, lakott benne Farkas Miklós unokatestvérem, ők is elmentek Amerikába, és utána, mint gazdátlant, rólam nem tudva, hogy itt vagyok az országban, államosították. Amikor lehetett visszaigényelni, elővettem az örökösödési papírt, és visszakértem. Négyen voltunk örökösök: két unokatestvérem – az egyik, amelyik elment Amerikába, Anna volt Izraelben –, és mi ketten a bátyámmal. Kétszer is visszakértem. Beadtam a kérést még 1996-ban, akkor egyszer aprobálták, hogy visszaadták. Eladták a házat, nem volt mit csinálni, kellett adjanak kárpótlást. De nem fizettek semmit, mert azt írták, hogy majd ami után felértékelik a házat, akkor fognak valami kártérítést adni. Közben megjelent a tízes törvény, akkor újra betettem a papírokat, és azután, már nem tudom, melyiknek az alapján – azt hiszem, az első alapján –, felértékelték a lakást, és kaptam kártérítést. A bátyám lemondott az én javamra, úgyhogy harmad részét kaptam én. 1996 óta húzódik, és most kaptam vissza, háromszázharminchét milliót fizettek.

Ugyanakkor a birtokon, Vetésen húsz hektár föld volt, de ebből tíz hektárt lehetett visszakérni a forradalom után. De csináltak ott egy hatalmas nagy gyümölcskísérleti állomást, és a mi birtokunk is abba beleesett. Nem tudom, hány száz hektáron volt ez a kísérleti állomás. És amikor vissza lehetett kérni, akkor nem adták vissza, hanem mint részvényes szerepeltem ebben a kísérleti állomásban. Ezek hol fizettek, hol nem fizettek, inkább nem fizettek. És amikor megjelent az új törvény, akkor én is beadtam a kérést, így tíz hektárt visszaadtak. Van rajta egy kis gyümölcsös is, nem sok, a tíz hektárból egy olyan hektárnyin van gyümölcs, a többi szántó, kaszáló. Nem ott adták vissza, ahol volt, az nagyon jó föld volt, de azt megkapták az ottani bennfentesek. De ez se rossz föld, közelebb van a faluhoz, hét hektár van egyben, és három hektár van egy kicsivel arrább. Hát ide hatszáz kilométer Szatmár, én egy évben egyszer, ha el tudok oda menni, széjjelnézni, nem volt mit csináljak ezzel a földdel, hát úgy hozta a sors, hogy ott van egy falusi kocsmáros, az kivette bérbe. Nevetségesen kicsi összeget fizet érte – öt és fél millió lejt adott tíz hektár után –, de az az előnye, hogy művelve van a föld, és az értéke nem vész. Sajnos úgy néz ki, hogy miután alaposan meggazdagodott, nem fogja tovább művelni a földet, mivel a szárazság miatt két éve gyenge volt a termés.

Úgyhogy ezeket rekuperáltam [visszaszereztem]. Aztán nyugdíj mellé mégiscsak valami, ugye, és különösen a földnek örvendek a fiam miatt, azt nem is adom el, mit tudom, milyen viszonyok lesznek, most van munkája, de egy pillanat alatt elveszítheti.

2000-ben megjelent a száznyolcvankilences kedvezménytörvény, ez vonatkozik mindazokra, aki 1940–1944 között meg voltak hurcolva. Miután 1944-ben mi meg voltunk hurcolva, kifosztottak, én is beadtam a papírt, és megkaptam [a jóváhagyást]. Ez is majdnem olyan, mint a veteránnyugdíj, sok kedvezmény van vele, vasúti kedvezmény, adót nem kell fizessek a házra, akkor orvosi kezelés, gyógyszerek ingyenesek. Na, ezt élvezem 2000 óta. Sőt, kaptam Magyarországról is egy nagyon csekély összeget, jóvátételt, hogy kifosztottak mindenünkből, a visszavonuló német csapatok teljesen feldúlták a birtokunkat. 2004 óta a Claims Conference életjáradékot is folyósít mint holokausz túlélőnek.

Minden évben elmegyünk valahova, ha egy kicsi spórolt pénzünk van. Tavaly voltunk Olaszországban, négy napot voltunk Velencében, onnan Pádova, Firenze, Róma, voltunk a Vatikánban is, azután visszafele jöttünk San Marino, Bécs, Budapest. Egy nagyon szép kéthetes kirándulás volt. Voltunk például Görögországban is, bejártuk Görögországot, és az utolsó hetet Kréta szigetén töltöttük, sok érdekes helyen voltunk, és ott nagyon jól fogadtak mindenhol. Ez egy tizenhárom napos út volt, és az utolsó hét napon biztosítottak ellátást, volt svédbüfé, és volt vacsora is. Ez négyszázhatvan euróba került fejenként, és amellet, amit az ember el kellett költsön. Sok érdekes helyen jártunk. Mint orvos, nekem élmény volt egyszer az, hogy az első éjszaka abban a városkában aludtunk, ahol élt és dolgozott Hippokratész, Kateriniben.

A fő hobbim az eszperantó, azzal foglalkoztam, foglalkozom legtöbbet. Tagja vagyok az Egyetemes Eszperantó Szövetségnek, Universala Esperanto Asociónak, sőt, én vagyok Romániában a képviselője az Orvosi Eszperantó Világszövetségnek, melynek Rotterdamban van a központja. Rotterdamban adják ki a „Medicina Internacia Revuó”-t, a Nemzetközi Orvosi Szemlét is, ahol nekem nagyon sok cikkem jelent – és jelenik – meg. Ezért kaptam 1984-ben egy díjat, melyet Hideo Shinoda alapított, ez egy kétszázötven gramm színezüst éremből és ötszáz holland guldenből állt. Hideo Shinoda egy dúsgazdag kórháztulajdonos volt, aki egy alapítványt hozott létre, és haláláig az Orvosi Eszperantó Világszövetség tiszteletbeli elnöke volt. Én is benne voltam egy ideig a bizottságban, ami odaítélte világviszonylatban ezt a díjat. Most már másképp megy az odaítélés, és most egy kisebb érmet adnak, ugyanis az anyagi helyzete változott az egyesületnek

Minden évben van eszperantó világkongresszus, akkor összegyűjtenek három-négy-öt ezer embert, aki ezt a nyelvet beszéli. Most az utolsó Litvániában volt, júliusban, azelőtt volt Kínában, mindig változik [a helyszín]. 1978-ban voltam Várnában az Orvosi [Eszperantó] Kongresszuson, 2001-ben voltunk Zágrábban a Világkongresszuson, és akkor beszéltem Eszéken, az Orvosi Kongresszuson is. Az Orvosi Eszperantó Kongresszust kétfévente szervezik meg, arra rendszeresebben szoktam járni, legutóbb itt volt, Romániában, Nagyváradon. 2006-ban Hódmezővásárhelyen volt tudományos orvosi kongresszus, ahol három előadással szerepeltem. 2008-ban Krakkóban lesz kongresszus, amikor az Egyetemes Orvosi Eszperantó Szövetség (UMEA) százéves születésnapját fogjuk megünnepelni.